

Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής
του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης

Istituto Francese di Spiritualità della
Pontificia Università Antonianum
Roma

"IX° simposio intercristiano"

Assisi, 4-7 settembre 2005

«L'Eucaristia nella tradizione
orientale e occidentale
con speciale riferimento al dialogo ecumenico»

"9° Διαχριστιανικό Συμπόσιο"

Ασίζη, 4-7 Σεπτεμβρίου 2005

«Η Ευχαριστία στην Ανατολική και
Δυτική παράδοση,
με ειδική αναφορά στον Οικουμενικό διάλογο»

Τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡς παράγοντας ἐνότητας τῆς Ανατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν 13^ο αἰώνα.

Χρήστος Αθ. Αραμπατζής

Πρακτικά του 9ου Διαχριστιανικού Συμποσίου με θέμα: «*Η Εὐχαριστία στην Ανατολική και Δυτική παράδοση, με ειδική αναφορά στον Οικουμενικό διάλογο*». Τμήμα Θεολογίας Α.Π.Θ. - Pontificia Universita Antonianum Roma, Ασσίζη 4-7 Σεπτεμβρίου 2005, (σσ. 1-20)

Ἡ ἐνασχόλησή μας με τὴ γραμματεία ποὺ ἀναπτύχθηκε τὸν 13^ο αἰώνα καὶ εἶχε ὡς ἐπίκεντρο τὶς σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, Ρώμης καὶ Κωνσταντινούπολης μᾶς ὤθησε στὴν ἐξέταση ἐπιμέρους ζητημάτων ποὺ τὶς χώριζαν. Στὴν προοπτικὴ τῆς μυστηριακῆς τοῦ κοινοῦ, ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα, στὰ ὁποῖα εἶχε ἐπικεντρωθεῖ ὁ διάλογος, ἦταν αὐτὸ τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ εἰδικότερα τῆς διαφοροτικῆς λειτουργικῆς πράξης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν μετὰ τὸν 8^ο αἰώνα.

Ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ διαφοροποίησις στὸ κεντρικὸ μυστήριον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, λόγω τῶν πολιτικῶν, πολιτιστικῶν καὶ δογματικῶν ἀντιπαραθέσεων, περιελήφθηκε στὸν κατάλογο τῶν βασικῶν διαφορῶν, ποὺ χώριζαν τὶς δύο Ἐκκλησίες κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνες¹. Ἡ θέσις τῆς θείας Εὐχαριστίας στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς σημαίνουσα τὴν ἐνότητα τῶν μελῶν τῆς στὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, καθιστοῦσε τὶς διαφοροποιήσεις σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς θεολόγους τοῦ Μεσαίωνα.

Σκοπὸς μας εἶναι νὰ ἐπισημάνουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπισαν οἱ δύο πλευρὲς τὸ γεγονός αὐτὸ στὶς μεταξὺ τοὺς ἐπαφῆς καὶ στὴν προοπτικὴ τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ τὶς ἐρμηνευτικὰς ἀρχὰς ποὺ χρησιμοποίησαν γιὰ νὰ παρακάμψουν τὰ ὅποια ψυχολογικὰ ἢ ἱστορικὰ ἐμπόδια. Ἀδιαμφισβήτητη καὶ ἐμφανὴς ἦταν καὶ γιὰ τὶς δύο πλευρὲς ἡ ποιμαντικὴ διάστασις² τοῦ παραπάνω διαλόγου.

Στόχος τοῦ ἦταν οἱ συγκεκριμέναι ἀνάγκαι τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας : ἐνωμένη Ἐκκλησία ἀντιμέτωπη μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς κινδύνους, ποὺ ἀντιπροσώπευαν οἱ μὴ χριστιανικοὶ λαοί³, ἀλλὰ καὶ ἰσχυρὴ Ἐκκλησία, ἀντιμέτωπη μὲ τὴν καισαροπαπικὴ διάθεσις τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων κατὰ τὸν 13^ο αἰώνα⁴.

1. Τὸ πρόβλημα τῶν Παραδόσεων καὶ ἡ ἐξέλιξίς τους

Ἡ δυτικὴ καὶ ἀνατολικὴ χριστιανικὴ Παράδοσις, ἐνῶ ἐκκινοῦν ἀπὸ τὶς ἴδιαι ἀρχὰς, ἀπὸ τὸ κοινὸ βίωμα τῆς ἐνιαίας Ἐκκλησίας, ἐξελισσόμεναι διαφοροποιοῦνται, καθὼς ἐνισχύονται καὶ ἀποκρυσταλλώνονται ἐνδιάθετοι τάσεις, ἐνίοτε παράλληλαι καὶ ἄλλοτε ἀντιθετικῆς.

---

1. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀπαρίθμησις τῶν διαφορῶν καὶ τὴν κυκλοφορία καταλόγων ποὺ τὶς περιεῖχαν βλ. Tia M. Kolbaba, *The Byzantine List of Errors of the Latins*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 2000.

2. Ποικιλία κεμένων τοῦ 12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰῶνα καὶ τῶν δύο πλευρῶν ἀναφέρονται σ' αὐτὰς τὶς προοπτικὰς.

3. Cl. Carozzi, «Humbert De Romans et l'union avec les Grecs», 1274 - *Année Charnière - Mutations et Continuités*, Paris 1977, σσ. 491-494 στὸ ἴδιο συλλογικὸ ἔργο J. Le Goff, «Le concile et la prise de conscience de l'espace de la chrétienté», σσ. 481- 489.

4. Γιὰ τὴν κατάστασις τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας τὸν 13^ο αἰώνα καὶ τὶς σχέσεις τῆς με τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως βλ. J. A. Watt, «The Papacy», στὸ *The New Cambridge Medieval History*, τ. V, σσ. 1198-1300, Cambridge 1999, σσ. 107-163. C. Morris, «The papal monarchy: The Western Church from 1050 to 1250» στὸ *Oxford History of the Christian Church*, Oxford 1989, σσ. 413-451.

Τὸ γεγονός πρωτίστως ὀφείλεται στὸ πολιτιστικὸ πλαίσιο⁵ ἀνάπτυξης τῶν δύο Παραδόσεων καὶ δευτερευόντως στὴν ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε στὴν ἐξέλιξή τους ἡ ἐπιλογή διαφοροτικῶν λύσεων ἀντιμετώπισης τῶν αἰρέσεων καὶ τῶν κακοδοξιῶν.

Ἡ ὑπεράσπιση τῆς ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀκεραιότητας τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ πραγματικοῦ χαρακτήρα τῆς σωτηρίας ὀδήγησε ἀρκετὰ συχνά στὸ παρελθὸν τὶς δύο Παραδόσεις στὴν ἐπεξεργασία θεολογικῶν θεμάτων καὶ στὴν ἀνάπτυξη θεολογικοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος ἦταν συναφῆς μὲ τὶς ἐκάστοτε τοπικὲς προκλήσεις, γι' αὐτὸ καὶ ὀρισμένες φορὲς ἦταν αὐτόνομος.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ εὐαίσθησία μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπισε ἡ Ἀνατολή, σὲ θέματα διατύπωσης, τὶς τριαδολογικὲς καὶ χριστολογικὲς αἰρέσεις τῶν ἕξι πρώτων αἰώνων δὲ συμβαδίζει μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς δυτικῆς Παράδοσης⁶. Ἡ Ἀνατολή ἐμφανίζεται περισσότερο εὐαίσθητη καὶ προσανατολισμένη σὲ θέματα θεολογίας- στὸν περὶ Θεοῦ λόγο, καὶ στὸν τρόπο τῆς ἐνεργητικῆς του φανέρωσης στὸν κόσμο- ἀπὸ ὅ,τι ἡ Δύση. Ἀντιθέτως, ἡ ἀναλυτικὴ προσέγγιση καὶ ἡ ἐμβάθυνση ποὺ ἀφιέρωσε ἡ δυτικὴ Παράδοση σὲ πρακτικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὴ σωτηριολογία καὶ τὴν ἀνθρωπολογία, ὅπως ἡ χάρη καὶ ἡ ἐλεύθερη ἐπιλογή, ἡ βάπτιση τῶν νηπίων καὶ ὁ ἀπόλυτος προορισμός, ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ τὴν ἴδια ἐποχὴ⁷. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος ἡ περίπτωση τοῦ Πελαγιανισμοῦ καὶ τῶν ἐπιπτώσεών του στὴν ἐξέλιξη τῆς θεολογικῆς σκέψης⁸. Ἡ Δύση ἔμεινε περισσότερο προσανατολισμένη πρὸς τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἠθικό του βίον σὲ σχέση πάντα μὲ τὴ σωτηρία, ἐνῶ ἡ Ἀνατολή ἦταν περισσότερο στραμμένη πρὸς τὸ Θεὸ καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ κατ' εἰκόνα δημιουργημά του.

Ἡ αἰσιόδοξη προοπτικὴ τῆς μέθεξης καὶ κοινωνίας τῆς Τριαδικῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ποὺ κυριαρχεῖ στὴν πνευματικότητα τῆς Ἀνατολῆς⁹, συμπορεύεται μὲ μία ἀπαισιόδοξη θεώρηση τῶν δυνατοτήτων τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου στὴ Δύση¹⁰. Ὁ τονισμὸς τοῦ θεραπευτικοῦ ρόλου τοῦ Παρακλήτου στὴν Ἀνατολὴ συμπορεύεται μὲ τὸν ὑπερτονισμὸ τοῦ σωτηρίου Πάθους τοῦ Χριστοῦ στὴ Δύση. Ὁ προέχων ρόλος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴ συγκρότηση τοῦ μυστηριακοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐνότητάς της στὴν Ἀνατολικὴ πνευματικότητα, συμβαδίζει χρονικὰ

---

5. Οἱ θεμελιώδεις πολιτιστικὲς καὶ πολιτικὲς διαφοροποιήσεις τῶν δύο πλευρῶν συζητοῦνται καὶ ἀναλύονται ἀπὸ δύο κλασσικοὺς ἐπὶ τοῦ θέματος μελετητές, τὸν R. Marcus, *The End of Ancient Christianity*, Cambridge 1990, σσ. 222-228 καὶ P. Brown, *Essor du christianisme occidental (200-1000)*, Paris 1997. Ἡ διαφοροποίηση προσδιορίζεται στὰ τέλη τοῦ 6^{ου} αἰώνα καὶ περιλαμβάνει τὴν πολιτικὴ, πολιτιστικὴ καὶ θεολογικὴ ζωὴ τῶν δύο κόσμων, τῆς Δύσης καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

6. Βλέπε χαρακτηριστικὰ τὶς ἀναλύσεις τοῦ π. Γ. Φλορόφσκυ, *Οἱ Βυζαντινοὶ Πατέρες τοῦ ἔκτου, ἑβδόμου καὶ ὀγδόου αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 69 ἔ. καὶ 168 ἔ.

7. E. Vilanova, *Histoire des Théologies Chrétiennes*, Paris 1997, τ. I, σσ. 491-493

8. E. Vilanova, *Histoire des Théologies Chrétiennes*, τ. I, σσ. 384-392

9. Περὶ τοῦ θέματος βλέπε τὶς ἀναλύσεις τῶν Yiannis Spiteris, *Salveza e peccato nella tradizione orientale*, Bologna 1999, σσ. 31 ἔ. καὶ Norman Russel, *The doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, Oxford University Press 2004, σσ. 79 ἔ., ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

10. J. Pelikan, *La tradition Chrétienne : L'esprit du christianisme oriental 600-1700*, Paris 1994, σσ. 195-196. Βλ. ἐπίσης π. Ἰωάννης Ρωμανίδης, *Τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα*, Ἀθῆναι 1957, σσ. 11-33 καὶ 156-159, ὅπου συνοψίζει τὰ συμπεράσματά του· ἐπίσης J. Le Goff, *La naissance du Purgatoire*, Paris 1981, μελέτη στὴν ὁποία ἀναζητοῦνται οἱ προϋποθέσεις τοῦ καθαρτηρίου πυρὸς ἥδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγουστίνου (σσ. 86-118) καὶ ἀναλύονται τὰ μετέπειτα στάδια στὴν δυτικὴ γραμματεία, (σσ. 118 ἔ.)· Τέλος Damien Desquesnes, *L'union personnelle avec le Dieu vivant. Comparaison de deux essais sur la grâce en Orient et en Occident*, (Mémoire présenté à la Pontificia Università Gregoriana), Rome 2004, ὅπου γίνεται ἀνάλυση τῆς περὶ χάριτος διδασκαλίας τῶν δύο Παραδόσεων μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα δύο ἀντιπροσωπευτικῶν θεολόγων, τοῦ Gérard Philips καὶ τοῦ Vladimir Lossky.

μέ τον υπερτονισμό τῶν διοικητικῶν δομῶν ἔκφρασης αὐτῆς τῆς ἐνότητος στήν Δύση καί τοῦ κανονιστικοῦ τους ρόλου ὡς πρός τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας¹¹.

Αὐτὲς οἱ κυρίαρχες διαφοροποιήσεις στήν προοπτικὴ τοῦ θεολογικοῦ λόγου θὰ ἦταν παράλογο καὶ ἀπίθανο νὰ μὴν εἶχαν ἀφήσει τὰ σημάδιά τους στὴ διατύπωση τοῦ δόγματος, στὶς πρακτικὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, στὴ λατρεία καὶ τοὺς κανόνες.

Εἰδικότερα στὴ λειτουργικὴ Παράδοση, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ πάντοτε αὐθεντικὸ ἐρμηνευτὴ τῆς Ἀποκάλυψης, καὶ ὡς ἐκ τούτου κριτήριον τῆς ὁμολογίας τῆς ἀληθοῦς πίστεως¹², ἡ κοινὴ αὐτὴ πεποίθηση καὶ ἡ δυναμικὴ, ποὺ ἐμπεριείχε τὴ ζωὴ καὶ τὴν καθημερινὴν πράξη τῆς Ἐκκλησίας, λειτουργοῦσε ὡς παράγοντας ἐνότητος γιὰ πάνω ἀπὸ χίλια χρόνια¹³. Ὅταν ὁμως οἱ θεολογικὲς εὐαισθησίαι τῆς κάθε πλευρᾶς

---

11. Τὴν ἄποψη αὐτὴ διατυπώνει τὸν 14^ο αἰῶνα ὁ πρῶν αὐτοκράτορας Ἰωάννης Καντακουζηνός καὶ ἀργότερα μοναχός, Ἰωάσαφ. Βλ. J. Meyendorff, «Projets de Concile Œcuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul» *DOP* 14 (1960), σ. 172, « Ἡ δὲ [ἔνωσις] ὡς λογίζομαι οὐκ ἐγένετο διὰ τὸ ἀφ' οὗ καιροῦ καθολικῶς προεχώρησεν ἡ τῆς ἐκκλησίας διάστασις μέχρι τῆς σήμερον μηδέποτε ἀδελφικῶς τε καὶ φιλικῶς παρ' ἑμῖν ζητηθῆναι τὴν τοιαύτην περὶ τούτου ὑπόθεσιν, ἀλλ' ὡς διδασκαλικῶς καὶ ἐξουσιαστικῶς καὶ οἰονεὶ αὐθεντικῶς, λεγόντων μὴ δύνασθαι ἀντιβλέπειν ἢ ἀντειπεῖν ἡμᾶς ἢ ὄλως τινὰ τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὰ τοῦ πάπα λεγόμενα ἢ μὴν λεχθησόμενα, ἐπεὶ αὐτός ἐστιν ὁ τοῦ Πέτρου διάδοχος, ταῦτόν δὲ εἰπεῖν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ τὴν κεφαλὴν σὺν τῇ καρδίᾳ ἡμῶν κλίναντας δέχεσθαι τὰ παρ' αὐτοῦ λεγόμενα, ὡς ἐξ αὐτοῦ δὴ τοῦ Χριστοῦ ». Γενικότερες τοποθετήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος βλ.: J. Patout Burns, « The Economy of Salvation : Two Patristic Traditions », *Theological Studies* 37 (1976), σσ. 598-619· D. Staniloae, *Θεολογία καὶ Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1988, σσ. 44-53, καὶ 62-68· R. Minnerath, «La primauté pétrinienne, histoire d' une parole», *Communio* t. 4, (1999), σσ. 25-41· E. Michelin, «Le service de l' unité et le ministère de Pierre», *Communio* t. 4, (1999), σσ. 11-24· W. Pannenberg, «Le ministère de Pierre et l' évêque de Rome», *Communio* t. 4, (1999), σσ. 43-58. Ἡ προοπτικὴ αὐτὴ στήν ἐκκλησιολογία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ πυραμιδοειδὴς μορφή της συνοψίζονται στήν θεολογικὴ σκέψη τοῦ πάπα Λέοντα Α' τοῦ Μέγα (E. Vilanova, *Histoire des Théologies Chrétiennes*, τ. I, σσ. 399-401) ἡ ὁποία ἀποτέλεσε τὴ βάση διαμόρφωσης τῆς Ἐκκλησιολογίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Παράλληλα ὁμως βασίζεται καὶ στήν πνευματικὴ κίνησι καὶ στήν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνα στὴ Δύση, καθὼς καὶ στήν ἀναγκαιότητα νὰ πειθαρχηθοῦν οἱ φυγόκεντροι τάσεις ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται. Σ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴν πρέπει νὰ κατανοηθοῦν οἱ «ἀκρότητες» καὶ οἱ ἄγνωστες διδασκαλίαι ποὺ περιείχαν τὰ παπικὰ ἔγγραφα ποὺ ἀποστέλλονταν στήν Ἀνατολὴ καθ' ὅλη τὴ διάρκειαν τοῦ 11^{ου}, 12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰ. Γιὰ τὶς ἐξελίξεις αὐτῆς στὴ δυτικὴ Ἐκκλησιολογία καὶ τὶς ἀποτυπώσεις τους στὸ δόγμα καὶ τοὺς κανόνες της βλέπε τὶς μελέτες τοῦ Y. Congar, *L' Église de saint Augustine à l' époque moderne*, Paris 1970, σσ. 157-267· τοῦ ἰδίου, *Église et Papauté*, Paris 1994, σσ. 93 ἔ., στὶς ὁποῖες, χωρὶς νὰ ἀποκρύπτονται οἱ τάσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴ Δύση, δικαιολογεῖται καὶ ἡ ἐκπληξὴ τῆς Ἀνατολῆς ἐνώπιον τῆς ἐκφορᾶς ἐνὸς δικανικοῦ λόγου ἄγνωστου μέχρι τότε. Ἐπίσης διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν βυζαντινῶν ἀντιδράσεων στήν ἐκκλησιολογία τῆς Δύσης καὶ στὸ πρωτεῖο τοῦ Πάπα Ρώμης κάνουν οἱ Ἄρ. Παπαδάκης - J. Meyendorff, *Ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ ἄνοδος τοῦ παπισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὸ 1453*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 2003, σσ. 231 ἔ.

12 J. Popovitch, *Philosophie Orthodoxe de la vérité*, Lausanne 1997, τ. V, σσ. 250-258. Τοὺς συμβολισμοὺς καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς θείας Λειτουργίας στήν ἀντιμετώπισιν τῶν αἰρέσεων βλ. στὸν J. A. Jungmann, *Die Stellung Christi im Liturgischen Gebet*, 1962, σσ. 112-247.

13. Μέρος τῆς λατινικῆς ἐρμηνευτικῆς Παράδοσης προσβλέπει θετικὰ σ' αὐτὴν τὴν ἐλεύθερον ἐπιλογὴν κατευθύνσεων καὶ διαφοροποιήσεων, ὡς μοντέλο κοινωνίας (12^{ος} αἰ.). Ὁ Anselme de Havelberg στὸ ἔργο του *Dialogues*, [Anselmi Havelbergensis, *Dialogi*, PL 188, 1139-1248], τὸ ὁποῖο ἦταν μιὰ ἀναφορὰ πρὸς τὸν πάπα Εὐγένιο Γ' γιὰ τοὺς διαλόγους ποὺ εἶχε μετὰ τὸν Νικητὰ Νικομηδείας στήν Κωνσταντινούπολιν τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1136, ὑπερασπίζεται τὶς διαφορετικὰς λειτουργικὰς Παραδόσεις τῶν ἐκκλησιῶν, τὸν διαφορετικὸν τρόπον προσέγγισιν τῆς Μίας Ἀλήθειας. Ἐρμηνεύει τὴν ἐξέλιξιν τῆς ζωῆς καὶ τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐνότητος τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Οἰκονομίας, ὅπως ὁμως αὐτὸ κατάνοήθηκε καὶ διατυπώθηκε στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως καὶ στοὺς κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Αὐτῆς οἱ σύνοδοι καὶ οἱ Ὅροι τους, κατὰ τὸν Ἄνσελμο εἶναι οἱ ὁδηγοὶ τῆς Ἐκκλησίας στήν ἀσφαλὴν πορείαν πρὸς τὰ ἔσχατα, καθὼς οἱ ἀποφάσεις τους εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιφοίτησης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Βλ. Anselme De Havelberg, *Dialogues*, I, SC 118, Paris 1966, σσ. 15-21 καὶ 77-83. Ἡ πεποίθησίς του αὐτὴ τὸν ὁδήγησε σὲ συμφωνίαν μετὰ τοὺς Ἕλληνας συνομιλητὰς του κατὰ τὰ μέσα τοῦ 12^{ου} αἰ., ὅτι γιὰ τὰ ζητήματα ποὺ χωρίζουν τὰ δύο μέρη τῆς Μίας Ἐκκλησίας, μόνον μιὰ Σύνοδος θὰ ἀποφανθεῖ μετὰ αὐθεντία. Βλ. ἐπίσης τὶς μελέτες τῶν N. Russell, «Anselm of Havelberg and the Union of The Churches», *Sobornost* 1 (1979), σσ. 19-41· M. Van Lee, «Les idées d' Anselme de Havelberg sur les développements des dogmes», *Annales Praemonstratiensia* 14 (1938), σσ. 5-35· G. Shreiber, «Anselm von Havelberg und die Ost-

ένσωματώθηκαν στη λειτουργική πράξη, και ειδικά στη Δύση συστηματικά όμογενοποιήθηκαν αποβλέποντας και σέ πολιτικές ένοποιήσεις¹⁴, ή διαφοροποίηση οδήγησε σέ έντάσεις και άντεγκλήσεις, οί όποίες και απομάκρυναν τις δύο Παραδόσεις¹⁵. Οί έντάσεις αυτές έφτασαν στο σχίσμα, όταν έπηρέασαν τó συστατικό μυστήριο τής Έκκλησίας, τή θεία Εύχαριστία και τήν προϋποθετική της άρχή, τήν όμολογία τής άληθοϋς πίστης¹⁶.

2. Η διαφοροποίηση στη λειτουργική πράξη και στον τρόπο τέλεσης τής θείας Εύχαριστίας.

Αμφότερες οί Παραδόσεις εκκινούν τις αναλύσεις τους και τούς συμβολισμούς τους γύρω από τόν άρτο τής Θείας Εύχαριστίας, καθώς είναι προσανατολισμένες στο μυστήριο τής ένσάρκωσης¹⁷. Ο υπερτονισμός τής άμαρτίας του άνθρώπου και τών έπιπτώσεων τής πτώσης στη σωτηριολογική προοπτική τής δυτικής Θεολογίας, οδήγησε τόν 8ο αιώνα στη χρήση του άζυμου άρτου, ώστε να συμβολίζει τήν άγνότητα και καθαρότητα του Αμνού, του ένσαρκωμένου Λόγου, του ένανθρωπήσαντος Υιού του Θεού¹⁸. Τό βάρος και τó κέντρο ένδιαφέροντος στη Δύση δέν επικεντρώνεται στο άν οί δύο φύσεις ένώνονται στην ύπόσταση του Λόγου και στον τρόπο τής ύποστατικής τους φανέρωσης, αλλά στο, εάν ό Χριστός, ή άνθρώπινη φύση του Χριστού είναι έπιδεικτική τής άμαρτίας, άν δύναται να άμαρτάνει και άν ή κηλίδα του προπατορικού άμαρτήματος τήν άγγίζει. Ο προσανατολισμός στην άνάλυση τής χριστολογίας είναι κατά βάση άνθρωπολογικός¹⁹.

---

kirche», *ZFK* 60 (1941), σσ. 354-411· Kurt Fina, «Anselm von Havelberg: Untersuchungen zur Kirchen und Geistesgeschichte des 12. Jahrhunderts» *Annales Praemonstratensia*, 32 (1956), σσ. 69-101 και 192-227· 33 (1957), σσ. 5-39 και 268-301· 34 (1958), σσ. 13-41· P Classen, "Das Konzil von Konstantinopel 1166 und die Lateiner," *BZ*, 48 (1955), σσ. 339-368. J. Spiteris, *La critica bizantina del primato romano nel secolo XII*, OCA 208, Rome 1979, σσ. 85-100· του ίδιου, *Ecclesiologia Ortodossa*, Bologna 2003, σσ. 209-216. Πλήρη άνάλυση του έργου του και τών διαλόγων του με τόν Νικήτα Νικομηδείας, βλ. στόν J. T. Less, *Anselm of Havelberg. Deeds into words in twelfth century*, Brill – Leiden, New York, Koln 1998, σσ. 40-47, 213- 214, 224 έ.

14. Béatrice Caseau, «L'eucharistie au centre de la vie religieuse des communautés chrétiennes (Fin IV au X siècle)», στο συλλογικό έργο *Eucharistia*, έκδ. Cerf, Paris 2002, σσ. 137-139

15. R. D. Richardson, "Eastern and Western Liturgies: The primitive basis of their differences: A note for the study of Eucharist origins", *The Harvard Theological Review*, 42 (1949), σσ. 125-148.

16. Παρά τις άντιπαράθεσεις που σημειώθηκαν πριν τόν 11ο αιώνα, ή έξαρσή τους συμβαδίζει με τήν ένσωμάτωση του Συμβόλου τής Πίστης στη λειτουργική πράξη τής Δυτικής Έκκλησίας. Για τις προϋποθέσεις και τις συνθήκες εισαγωγής του βλ. B. Capelle, «L' introduction du symbole à la messe» στο *Mélanges J. de Ghelincx*, Gembloux 1951, τ. 2, σ. 1003· Του ίδιου, «Alcuin et l' Histoire du Symbole de la Messe», *Travaux Liturgiques de Doctrine et d' Histoire*, τ. 2, Louvain 1962, σσ. 211-221.

17. Τόν συμβολισμό τών τελουμένων στη θεία Λειτουργία καθώς και τήν εξέλιξη τους σέ Άνατολή και Δύση βλ. στο έργο του R.F. Taft, *The Precommunion rites*, τ. 5, OCA 261, Roma 2001. Περί του μυστηρίου τής Θείας Εύχαριστίας, σσ. 316 έ., 360 – 487.

18. E. Vilanova, *Histoire des Théologies Chrétiennes*, τ. I, σ. 493· Βλ. έπίσης «Γράμμα Δομνίκου πατριάρχου Βενετίας προς τόν Άντοχείας πατριάρχη», στο Cornelius Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae, saeculo undecimo compositae extant*, Lipsiae et Marburgi 1861, σ. 207.

19. N. Engender, «La rupture de 1054», *Irenikon* 27 (1954), σσ. 146-147· E. Vilanova, *Histoire des Théologies Chrétiennes*, τ. I, 492-493. Τό ίδιο θέμα, όσο και άν φαίνεται περίεργο, άπασχόλησε τή μονοφυσιζουσα Άνατολή, δύο αιώνες νωρίτερα και οδήγησε σέ διάσπαση τó μονοφυσιτικό στρατόπεδο με τή διαμάχη του Σεβήρου Άντιοχείας και του άφθαρτοδοκήτη Ιουλιανού Άλικαρνασσέως. Η έμπλοκή τών Όρθοδόξων στη διαμάχη με τó Λεόντιο Βυζάντιο προσέδωσε γενικότερες διαστάσεις, ή όποία κατέληξε σέ άσφαλή συμπεράσματα και έρμηνεία του χριστολογικού προβλήματος μέσα από τó δόγμα του ένυποστάτου. Βλ. ένδεικτικά π. Γ. Φλορόφσκυ, *Οί Βυζαντινοί Πατέρες του έκτου, έβδομου και όγδόου αιώνα*, σσ. 51-57, 185-188 και 304-316· A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition II/2*, London 1995, σσ. 79-111. Άναλυτική προσέγγιση του θέματος στόν R.

Στὴν Ἀνατολὴ τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ χριστολογικὲς αἰρέσεις, ἀναφερόμενες κυρίως στὸν τρόπο ἔνωσης τῆς τέλειαις θείας καὶ τῆς τέλειαις ἀνθρώπινης φύσης στὴν ὑπόσταση τοῦ Λόγου, θὰ προσδώσουν στὸν ἔνζυμο ἄρτο συμβολικὸ περιεχόμενο, βάσει τοῦ ὁποῦ θὰ γίνεται ἡ προάσπιση στὸ ἔξῃ τῆς τελειότητος τῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ Χριστοῦ, ἔναντι κυρίως τῆς μονοφυσιτικῆς ἀπόκλισης τοῦ Ἀπολιναρισμοῦ²⁰. Οἱ ἀνάγκαις τονισμοῦ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος θὰ ἀποτυπωθοῦν λειτουργικὰ καὶ συμβολικὰ στὸν «ἄρτον τὸν τέλειον» σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ «ἰουδαϊζόντα ἄζυμα», τὰ ὁποῖα ὡς πρακτικὴ ἀνιχνεύονται στὴν Ἀνατολὴ στὶς διάσπαρτες ἐβραϊκὲς κοινότητες²¹ καὶ στοὺς Ἀρμενίους²². Ὁ ἐρμηνευτικὸς προσανατολισμὸς εἶναι κατὰ βάση χριστολογικὸς²³.

Draguet, *Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps du Christ : Étude d'histoire littéraire et doctrinale suivie des Fragments dogmatiques de Julien (texte syriaque et traduction grecque)*, Louvain 1924.

20. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντιοχείας Πέτρου πρὸς τὸν Βενετίας Δομίνικο. «Ἐπιστολὴ Πέτρου Ἀντιοχείας, τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλλῳ δεσπότη καὶ πνευματικῷ ἡμῶν ἀδελφῷ, τῷ ἀγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Γραδένσης ἤτοι Ἀκυλίας», στὸ Cornelius Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae*, σσ. 226-227 καὶ Μεθόδιος Φούγιας, *Ἑλληνας καὶ Λατῖνοι*, Ἀθήναι 1990, σσ. 252-253· ἐπίσης J.Gill, "An unpublished letter of Germanus Patriarch of Constantinople (1222-1240)", *Byzantion* 44 (1974), σ. 144.

21. Ὁ ἰουδαϊσμὸς, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, θεωρεῖται στὴ χριστιανικὴ γραμματεία ὡς ἡ κοιτίδα τῶν ἀρχέγονων αἰρετικῶν τάσεων στὴν τριαδολογία καὶ χριστολογία, τοῦ Ἀρειανισμοῦ, τοῦ Νεστοριανισμοῦ, τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ καὶ ὄλων τῶν μετέπειτα καινοφανῶν διατυπώσεων στὴ ζωὴ, στὸ δόγμα καὶ στὴ λατρευτικὴ πράξις τῆς Ἐκκλησίας (Εἰκονομαχία). Βλ. ἐνδεικτικὰ Α. Alexakis, "Stephen of Bostra. Fragmenta contra Iudaeos. A new edition", *JÖB* 43 (1993), 45-60· *Anonymus dialogus cum Iudaeis saeculi ut videtur sexti*, ed. J.H. Declerck, CCSG 30, Brepols 1994· V. Déroche, "L'Apologie contre les Juifs de Leontios de Neapolis", *Travaux et Mémoires* 12 (1994), σσ. 45-104 [Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ], *Περὶ τῶν ἁζύμων*, PG 95, 388-396· «Λέοντος, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, Ἐπιστολὴ πεμφθεῖσα πρὸς τινὰ ἐπίσκοπον Ρώμης, περὶ τῶν ἁζύμων καὶ τῶν Σαββάτων», στὸ Cornelius Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae*, σσ. 52, 58-59. Βλ. ἐπίσης τὴ σύνδεση ποὺ κάνει ὁ μετριοπαθὴς πατριάρχης Ἀντιοχείας Πέτρος, μεταξὺ τῶν ἁζύμων καὶ τῆς πολυπληθοῦς ἐβραϊκῆς κοινότητος τῆς Ρώμης, «Ἐπιστολὴ Πέτρου Ἀντιοχείας, τῷ σεβασμίῳ ἰσαγγέλλῳ δεσπότη καὶ πνευματικῷ ἡμῶν ἀδελφῷ, τῷ ἀγιωτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Γραδένσης ἤτοι Ἀκυλίας», στὸ Cornelius Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae*, σ. 227· Μεθόδιος Φούγιας, *Ἑλληνας καὶ Λατῖνοι*, σ. 253. Γενικὴ θεώρηση τῶν θέσεων τῆς χριστιανικῆς γραμματείας ἔναντι τῶν Ἰουδαίων βλ. στὸ G.G. Stroumsa, "Dall' antiggiudaismo all' antisemitismo nel cristianesimo primitivo?", *Christianesimo nella storia* 17 (1996), σσ. 13-46· A. Külzer, *Disputationes Graeca contra Iudaeos. Untersuchungen zur byzantinischen antijudischen Dialogliteratur und ihrem Judenbild*, (Byzantinisches Archiv 18) Stuttgart und Leipzig 1999. Παρόμοια ἀντιουδαϊκὴ συμπεριφορὰ παρατηρεῖται στὴ Δύση μετὰ τὸν 11^ο αἰῶνα, ἀλλὰ χωρὶς νὰ συνδέεται μὲ τὰ λειτουργικὰ τοὺς ἔθιμα. Βλ. H. Martin, *Mentalités Médiévales II. Représentations collectives du XIe au XVe siècle*, Presses Universitaires de France 1996, σσ. 241-242.

22. Τὸ πρόβλημα τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν ἐθίμων τοὺς ἔγινε ἰδαίτερα ἐπίκαιρο τὸν 10^ο καὶ 11^ο αἰ. καὶ ἀπασχόλησε τοὺς περισσότερους ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς. Πρὸβλ. τὶς μελέτες τῶν G. Dargon, "Minorités ethniques et religieuses dans l'orient byzantin à la fin du Xe au XIe siècle: l'immigration syrienne" *Travaux et Mémoires* 6 (1972), σσ. 208-214· G. Dedeyan, "L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle" *Byzantion* 45 (1975), σσ. 41-117· E. Suttner, "Eine Ökumenische Bewegung im 12 Jahrhundert und ihr bedeutendster Theologe, der armenische Katholikos Nerses Schnorhali", *Κληρονομία* 7 (1975), σσ. 87-98· Θεωριανοῦ Ὁρθοδόξου, *Διάλεξις πρὸς τὸν Καθολικὸν τῶν Ἀρμενίων*, PG 133, 120-298· Ἀρσένιος Ivascenkou, *Δὺο ἀνέκδοτες πραγματεῖαι τοῦ Νικολάου Μεθώνης*, Νόβγκοροντ 1897 (στὰ ρωσικά), σ. 58· Πρὸβλ. P. Tekeyan, "Controverses christologiques Armeno-Cilicie dans la seconde moitié du XIIe siècle (1165-1198)", *OCA* 124 (1939), σσ. 21-58.

23. Ἰδαίτερα σημαντικὴ θεωροῦμε τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν ἐρμηνεία ποὺ κάνει ὁ Νικήτας Στηθάτος στὴν πραγματεία του περὶ ἁζύμων, συνοψίζοντας τὴν προγενέστερη ἐπὶ τοῦ θέματος Παράδοση, ἡ ὁποία βασιζέται στὸ σχῆμα ἐπιούσιος ἄρτος - ὁμοούσιος ἡμῖν - Χριστὸς: «Τὶ γὰρ ἐστὶν ὁ ἐπιούσιος, εἰ μὴ ὅτι ὁ ἡμῖν ὁμοούσιος; Ἄλλος δὲ οὐδεὶς ἐστὶν ἡμῖν ὁμοούσιος ἄρτος, ἀλλ' ἢ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὡς ὁμοουσίῳ γεγονότος ἡμῖν κατὰ σάρκα τῆς ἀνθρωπότητος. Εἰ δὲ ἔμψυχός ἐστιν ἡ οὐσία τοῦ ἡμετέρου φυράματος, ἦν ὁ Λόγος ἡμπεσχετο, ἄρα οὐ τὸν ἡμῖν ἐπιούσιον ἄρτον ἐσθίετε ἁζύμων μετέχοντες· τὰ γὰρ ἄζυμα δηλονότι καὶ ἄψυχα, ὡς καὶ αὐτῆ τῶν πραγμάτων ἡ φύσις ἐκδηλότερον διδάσκει.» *Νικήτα μονάζοντος καὶ πρεσβυτέρου Μονῆς τοῦ Στουδίου τοῦ*

Κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνες οἱ δύο Παραδόσεις θὰ ἀναζητοῦν συμβολισμούς, θεσμούς, ὄρους διατύπωσης καὶ ἀσφαλιστικές δικλειῖδες σὲ προγενέστερες ἐποχές, κάθε φορά πὺ θὰ ἀπειλεῖται ἡ βίωση τῆς ἀλήθειας τοῦ Θεοῦ²⁴. Στὴν ἀναζήτηση αὐτή, ἡ ἐλευθερία ἐπιλογῶν ἀπὸ μιὰ ἐνιαία (π.χ. τὰ Ἀρεοπαγιτικά κείμενα), ἀλλὰ ὄχι καὶ ὁμοιογενή ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἔκφρασης, Παράδοση, καθὼς καὶ ἡ συνέπεια πὺ οἱ ἐπιλέγοντες ἐπεδείκνυαν στίς τοπικές Παραδόσεις, θὰ ὀδηγήσουν σὲ ἔντονες διαφοροποιήσεις καὶ διεκδικήσεις ἀποκλειστικότητας, εἴτε αὐτὲς ἀναφέρονται στὸ διοικητικὸ καὶ θεσμικὸ πεδίο (πρωτεῖο ἐξουσίας, κεφαλὴ τῆς ἐπίγειας Ἐκκλησίας), εἴτε στὴ λειτουργικὴ πρακτικὴ καὶ στὰ ἔθιμα, εἴτε στὴν ἐρμηνεία τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος. Ἐτσι τὸ παρελθὸν καὶ ἡ ἐρμηνεία του θὰ διαδραματίσει σημαντικότερο παράγοντα στὴν διαμόρφωση τοῦ μέλλοντος ἀπὸ ὅ,τι ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοση τὸν 4^ο καὶ 5^ο αἰῶνα²⁵. Ἡ ἀντιπάθεια πὺ χαρακτήριζε τὴ θεολογικὴ σκέψη τῆς Ἀνατολῆς μπρὸς σὲ κάθε δογματικὴ καινοτομία φαίνεται πὺ γίνεται κύριο χαρακτηριστικὸ καὶ τῆς δυτικῆς θεολογικῆς σκέψης²⁶. Ἀμφότερες θὰ ἀγωνίζονται νὰ ἀποδείξουν τὸ θεμελιακὸ χαρακτήρα τῶν πεποιθήσεών τους στίς ρίζες τοῦ παρελθόντος, καὶ δὴ στὴ βιβλικὴ καὶ ἀποστολικὴ Παράδοση²⁷. Στὴ Δύση ὅταν αὐτὸ δὲν εἶναι ἐφικτὸ, τότε ἀναζητοῦνται ἀσφαλιστικές δικλειῖδες στὴν παπικὴ ἐξουσία. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ἐπαιτικῶν ταγμάτων καὶ δὴ τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου, πὺ ἀναζήτησαν τὴν θεμελίωση τους στὸ ἀλάθητο τῶν παπικῶν ἀποφάσεων²⁸.

Τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας στὸ ἐπίπεδο τῆς δογματικῆς λογικῆς διατύπωσης φαίνεται ὅτι σχηματοποιεῖται καὶ παγιώνεται μέσα στὸ θεολογικὸ προβληματισμὸ τῶν πρώτων ἑπτὰ αἰῶνων²⁹. Ἡ μεταγενέστερη ἐρμηνευτικὴ Παράδοση, ἔχοντας σαφὴ συνείδηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, συνδέει -καὶ συγχέει πολλές φορές- τὴν ἴδια τὴν ἀλήθεια τοῦ δόγματος μὲ τίς δομές, τοὺς θεσμοὺς καὶ τίς πρακτικὲς πὺ τὸ ἐρμήνευσαν καὶ ἐντὸς τῶν ὁποίων διατυπώθηκε³⁰.

Στηθάτου πρὸς Ρωμαίους περὶ ἀζύμων καὶ σαββάτων νηστείας καὶ τοῦ γάμου τῶν ἱερέων. [Ἀν. Δημητρακόπουλον, Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη, τ. Α', Hildesheim ²1965, σ. 19].

24. R. F. Taft, *The Precommunion rites*, σσ. 360 ἔ, 456.

25. E. Villanova, *Histoire des Théologies Chrétiennes*, Paris 1997, τ. I, 492 καὶ L. Beauduin, « La liturgie et la séparation des Églises » *Irenikon* 6 (1929), σ. 328. Y. Congar, « Valeur et portée œcuméniques de quelques principes herméneutiques de saint Thomas d'Aquin », *RSPR* 57, (1973), σσ. 611-626

26. Ἡ μὴ γνώση τῆς πατερικῆς γραμματείας τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων ἀποτελοῦσε ἓνα σημαντικὸ μειονέκτημα στὴν ἐξέλιξη τοῦ θεολογικοῦ λόγου στὴ Δύση τὸν 11^ο καὶ 12^ο αἰῶνα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, ὁ ὁποῖος διστάζει νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ὀρθότητα τῆς χρήσης ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Θεολόγο, τῶν ὄρων «αἴτιος-αἰτιατὰ» γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων, φοβούμενος τὴν ἐπαναφορά τῆς αἵρεσης τοῦ Εὐνομίου καὶ τὴν εἰσαγωγή μιᾶς ὑπαρξιακῆς ὑποβάθμισης τῶν δύο προσώπων, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος σὲ σχέση μὲ τὸν Πατέρα. Βλ. *Contra errores graecorum*, σσ. A72 -A73 [Sancti Thomae De Aquino, *Opera Omnia*. Tomus XL, Roma, Ad Sanctae Sabinae 1969].

27. J. Pelikan, *La tradition Chrétienne : L'esprit du christianisme oriental 600-1700*, 185-186. Τὴν ἐκκίνηση αὐτῆς τῆς διεργασίας ὁ π. Γεώργιος Φλορόφσκυ τὴν ἐντοπίζει ἤδη τὸν πέμπτο αἰῶνα. Βλ. π. Γ. Φλορόφσκυ, *Οἱ Βυζαντινοὶ Πατέρες τοῦ ἔκτου, ἑβδόμου καὶ ὀγδόου αἰῶνα*, σσ. 36-41 καὶ 58-60 ἡ κορυφωσὴ τῆς συμπίπτει μὲ τὴν ἀκμὴ τοῦ σχολαστικισμοῦ τὸν 12^ο αἰῶνα στὴ Δύση καὶ τῆς κλασσικῆς παιδείας στὴν Ἀνατολή. Βλ. περισσότερα Y. Congar, *L'Église de Saint Augustine à l'époque moderne*, σσ. 137ἔ.

28. Klaus Schatz, *Τὸ πρωτεῖο τοῦ Πάπα. Ἡ ἱστορία του ἀπὸ τίς ἀπαρχὲς μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2005, σσ. 176-179.

29. J. Pelikan, *La tradition Chrétienne : L'émergence de la Tradition Catholique 100-600*, σσ. 355-365.

30. Ὅπως π.χ. ἡ ἀλήθεια τῆς ἐνότητος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἐπισκοποκεντρικὴ ἔκφραση τῆς Ἐκκλησίας· τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ὡς καθημερινὴ ἐπιβεβαίωση καὶ ἐπαλήθευση τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἔναντι τῶν ἐκάστοτε αἱρετικῶν ἀποκλίσεων.

Ἡ στατική αὐτὴ ἐρμηνεία τῆς Παράδοσης καὶ ὁ ἐγκλωβισμὸς μεγάλου μέρους τῆς παλαιότερης καὶ σύγχρονης θεολογικῆς σκέψης καταδυνάστευσαν τὸ θεολογικὸ λόγο σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ πλαισίου ἡ ἐπιλεκτικότητα ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της³¹. Ἡ ἐξέλιξη στὴ διατύπωση τοῦ σωτηριολογικοῦ μηνύματος τῆς Ἐκκλησίας (ἀπόλυτα ἀποδεκτὴ σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες) θὰ προκαλεῖ ἐντάσεις μικρότερες στὴ Δύση καὶ μεγαλύτερες στὴν Ἀνατολή.

Οἱ προηγούμενοι προσανατολισμοὶ θὰ παραμείνουν ἀκέραιοι. Στὴν Ἀνατολὴ ἡ ἐπαναδιατύπωση θὰ παραμείνει σύμφωνη μὲ τὴν προγενέστερη περίοδο καὶ θὰ ἀναφέρεται στὰ προσφιλή της ζητήματα, δηλ. περὶ Θεοῦ, περὶ τῶν σχέσεων του μὲ τὸ κτιστὸ καὶ περὶ τῶν δυνατοτήτων μέθεξής του. Κέντρο τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Οἰκονομίας εἶναι ὁ Χριστὸς καὶ ἡ ἔνωση τῆς θείας φύσης καὶ τῆς ἀνθρώπινης, στὴν ὑπόσταση τοῦ Λόγου. Τὸ κτιστὸ μετέχει, μέσῳ τῶν χαρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, στὴν κοινωνία τῆς ζωῆς τοῦ ἀκτίστου σὸ τέλειο τῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ Χριστοῦ³². Καὶ ἡ ἀλήθεια αὐτὴ θὰ διατυπώνεται, θὰ ἐξαγγέλλεται καὶ θὰ πραγματώνεται κατὰ τὴν θεία Λειτουργία μέσα στὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας³³. Ἀπὸ τὸ Συμεὼν τὸ Νέο Θεολόγο, τοὺς ἀντιρρητικούς τοῦ 12^{ου} καὶ 13^{ου} αἰῶνα, ὡς καὶ τοὺς ἡσυχαστὲς θεολόγους τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου δι' αὐτοῦ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι μὲ τὸ Θεὸ Πατέρα, θὰ βρίσκεται πάντοτε σὲ προτεραιότητα κατὰ τὴν ἐκφορὰ τοῦ θεολογικοῦ λόγου³⁴. Ἐνὸς λόγου ὅμως, πού θὰ παραμένει προσηλωμένος ὡς πρὸς τὴν ἐκφορὰ του στὴν προγενέστερη πατερικὴ Παράδοση καὶ γραμματεία. Αὐτὴ θὰ ἀποτελεῖ κριτήριον ἐπαλήθευσης γιὰ ὅ,τι νέο θὰ διατυπώνεται λογικὰ. Ἀκόμη καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα στὸν Κανόνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς θὰ προσαρμόζονται στὴν προγενέστερὴ τους Παράδοση (χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος καὶ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ του ἔργου). Ἡ ἐπαλήθευση ὡστόσο, δὲν θὰ ἀναζητεῖται στὴν λεκτικὴ συμφωνία, ἀλλὰ στὸ γενικότερο τρόπο περιγραφῆς τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ βιώματος τῆς Ἐκκλησίας³⁵.

Ἀντίθετα στὴ Δύση ἡ ἐπαναδιατύπωση τοῦ σωτηριολογικοῦ δόγματος θὰ μένει κυρίως προσανατολισμένη, ὅπως καὶ στὸ παρελθὸν σὲ πρακτικὰ καὶ ἠθικὰ θέματα³⁶. Μόνον, πού μετὰ τὸν 11^ο αἰ. ἦταν ἀναγκασμένη νὰ διαλεχθεῖ μὲ ἕναν «κόσμο», πού κληρονομώντας τὴ θεολογικὴ μεθοδολογία τοῦ Βοηθίου³⁷ ἦταν ἐνθουσιασμένος ἀπὸ

---

31. G. Evans, "Anselm de Canterbury and Anselm of Havelberg. The controversy with Greeks » *Annales Praemonstratensia* 53 (1977), σσ. 158-175· V. Grumel, « S. Thomas et la doctrine des Grecs sur la procession du Saint Esprit », *EO* 25 (1926), σσ. 257-280· A. Dondaine, « Un catalogue des dissensions doctrinales entre les Maîtres parisiens de la fin du XIIIe siècle », *RThAncMend* 10 (1938), σσ. 374-394

32. J. Popovitch, *Philosophie Orthodoxe de la vérité*, τ. V, σσ. 161 ἔ.

33. Δ. Στανιλοάε, *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία*, σσ. 62-64 τοῦ ἰδίου, *Γιὰ ἕνα Ὀρθόδοξο Οἰκουμενισμό*, Πειραιᾶς 1976, σσ. 54, 67-69, 77-88.

34. Πλακίδα Deseille, *Ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ χριστιανοσύνη*, Ἀθήνα 2004, σσ. 125-153.

35. Γιὰ τὴν ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἐπιχειρούμενη χρῆση τῆς φιλοσοφίας στὴν ἀνάλυση καὶ διατύπωση τῶν ἀληθειῶν τῆς τὸν 12^ο αἰ. βλ. ἐνδεικτικὰ P.P. Joannou, *Christliche Metaphysik in Byzanz. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos*, [OCA 133], 1956· Λ. Σιάσος, « Φιλοσοφικὴ ἀποδεικτικὴ καὶ βιβλικὴ πίστις στὴν ἀντιπρόκλητα πραγματεία τοῦ Νικολάου Μεθώνης », *ΕΕΘΣΠΘ* 28 (1985), σσ. 387-415.

36. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ διαμάχη πού ξέσπασε μεταξὺ τῶν Καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παρισιοῦ καὶ τῶν Φραγκισκανῶν μοναχῶν (Bonaventura), σχετικὰ μὲ τὴν διδασκαλία περὶ τῆς μὴ ἁγιογραφικῆς τεκμηρίωσης τῆς ἀπόλυτης πτωχείας, καὶ ἡ παρέμβαση τοῦ Πάπα ὑπὲρ τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου.

37. M. Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Graz ²1957, τ. 1, σ. 148.

τὴν ἀνακάλυψη τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν δυνατοτήτων τοῦ ὀρθοῦ λόγου³⁸. Στὴν προοπτικὴ αὐτῆ, τῆ θεωρητικὴ κατοχύρωση τῶν ὄρων καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως θὰ ἀναλάβει ὁ σχολαστικισμὸς καὶ τὰ ἀκμάζοντα θεολογικὰ κέντρα τοῦ δυτικοῦ κόσμου³⁹.

Ὁ πρακτικὸς βίος καὶ τὸ συγκεκριμένο θὰ ἀποτελοῦν τὴ βάση ἐκκίνησης ἑνὸς θεολογικοῦ λόγου, ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ ὀρίσει καὶ νὰ ὁμογενοποιήσει τὰ πάντα. Ἡ προτροπὴ τῆς *Α' Ἐπιστολῆς Πέτρου* 3,15 «*kŪrion dē tŌn CristŌn jgiēsate TMn ta:j kard...aij Ōmīn, ›toimoi fe^ prŌj φροlog...an pant^ tū a,,toanti ŌmŌj lŌgon per^ tÁj TMn Ōm⟨n TMlpr...doj»*, θὰ ἀποτελέσει τὴν κινητήρια δύναμη αὐτῆς τῆς τάσης, ἡ ὁποία ἐκκινώντας ἀπὸ τὸ Πέτρο Λομβαρδο (Pierre de Lombard, Sentences) θα κορυφωθεῖ στὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη. Στόχο τῆς θὰ ἔχει στόχο ὄχι μόνον τὸν ὀρισμὸ τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ⁴⁰. Σ' αὐτῆ τὴν προσπάθεια οἱ ἐρμηνευτικοὶ κανόνες βασιζονται κατ' ἀρχὰς στὴν Γραφή, κατόπιν στὴν πατερικὴ Παράδοση καὶ τέλος στὴ μεταφυσικὴ, τὴν ἀνθρωπολογία, καὶ τὴ λογικὴ. Στὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὰ περιορισμένα πατερικὰ ὑπομνήματα σὲ σχέση μὲ τὴν Ἀνατολὴ καὶ ἡ πίστη στὸν ὀρθὸ λόγον θὰ ἐπηρεάσουν καὶ τὴν προσέγγιση τῆς ἔννοιας τοῦ «μυστηρίου». Ἡ λογικὴ ἀνάλυση μὲ τὴ σειρά τῆς θὰ προχωρήσει στὴν κατάταξη τῶν μυστηρίων ἀνάλογα μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητά τους σὲ σχέση μὲ τὴ σωτηρία (finalite par rapport au salut). Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ συμπερίληψη στὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας τῆς Περιτομῆς καὶ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀμνοῦ (Abelard, Hugues de Saint Victor)⁴¹.

Ὅσο ἡ Ἀνατολὴ ἐπέμενε στὴν περιγραφή τῆς ἀλήθειας καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ τῆς προσέγγιση «μέσω προσώπων καὶ γεγονότων», τόσο ἡ Δύση προσανατολιζόταν σὲ ἕναν ὀρισμὸ τῆς πίστεως μὲ βασικὸ ἐργαλεῖο τὸ ratio.

Ἡ ἔλλειψη κατανόησης καὶ μετοχῆς στὴν δυναμικὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ τῆς μιᾶς Παράδοσης ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἄγνοια τῶν ἐρμηνευτικῶν προϋποθέσεων τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως⁴², ὀδήγησε τὸν 13^ο αἰῶνα στὴν ἀπομάκρυνση καὶ τὴ διεκδίκηση ἀποκλειστικότητας. Κάθε Παράδοση διατηροῦσε τὸ μοναδικὸ προνόμιο τῆς κατοχῆς τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς χαρισματικῆς ἱκανότητας ἐρμηνείας τῆς γιὰ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία, στηριζόμενη σὲ μιὰ ἐπιλεκτικὴ κατανόηση τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ παρελθόντος. Οἱ διάλογοι ἐπικεντρώνονταν στὶς διαφορῆς καὶ μόνον, καὶ ὅταν ἡ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα τὸ ἐπέβαλε, ἀναζητοῦσαν διεξόδους⁴³.

38. J. de Ghellinck, *L'essor de la Littérature Latin au XIIe siècle*, Bruxelles-Paris 1946, τ. 1, σσ. 1-18. Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ Ἐκκλησία τῆς Δύσης εἶχε σὰν πρότυπο τὸν διάλογο τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων μὲ τοὺς ἐθνικοὺς καὶ τοὺς αἰρετικούς, καθὼς καὶ τὸν τρόπο ἀντιμετώπισή τους, μέσα ἀπὸ τὶς ἴδιες φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις, ποὺ αὐτοὶ ἐκφράστηκαν.

39. Βλέπε Y. Congar, *L'Église de Saint Augustin à l'époque moderne*, Paris 1970, εἰδικὰ τὸ κεφάλαιο «*L'ecclésiologie dans la scolastique du XIIe siècle*», σσ. 157-214· K. Ware, « Scholasticism and Orthodoxy : Theological Method as a Factor in the Schism », *Eastern Churches Review* 5 (1973), σσ. 16-27· Klaus Schatz, *Τὸ πρωτεῖο τοῦ Πάπα. Ἡ ἱστορία του ἀπὸ τις ἀπαρχές μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2005, σ. 178.

40. J. De Ghellinck, *Le mouvement théologique du XIIe siècle*, Bruxelles-Paris 1948, σσ. 279-284.

41. L.-M. Chauvet, *Du symbolique au symbole. Essai sur les sacrements*, Paris, Cerf, 1979, σσ. 81 ἔ.

42. Γιὰ τὶς διαστάσεις ποὺ πῆρε ἡ διαμάχη τῶν ἀζυμῶν τὸν 11^ο αἰῶνα βλ. M. H. Smith, *And taking bread. . . Cenularius and the azyme controversy of 1054*, [Théologie Historique 47], Paris 1978, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

43. Ἐνδεικτικῆς τῆς σύγχυσης, ποὺ ἐπικρατοῦσε μετὰ τὸ 1054 σχετικὰ μὲ τὴν κοινωνία καὶ τὶς σχέσεις Ρώμης-Κωνσταντινουπόλης, εἶναι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ τοῦ πατριάρχη Νικολάου Γ' Γραμματικοῦ στὸν Πάπα Οὐρβάνο Β'·W. Holtzman, "Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I und Papst Urban II. Im Jahre 1089", *BZ* 28 (1928), σσ. 60-64.

3. Τὰ ἄζυμα καὶ τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας στοὺς διαλόγους Λατίνων καὶ Ὁρθοδόξων τὸν 13^ο αἰώνα.

Ἡ ἀδυναμία κατανόησης καὶ ἐρμηνείας τῶν ἐπιλογῶν, συνακόλουθο τῆς διαρραγείσης ἐνότητος στὴ ζωὴ καὶ στὴν πίστη, θὰ ὀδηγήσει σὲ παγίωση τῶν διαφορῶν καὶ σὲ ἀποξένωση τῶν διαφορετικῶν ἐπιλογῶν ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ τὶς παρήγαγαν. Στὸ ἐξῆς ἡ κάθε πλευρὰ θὰ θεωρεῖ τὴ δική της λειτουργικὴ Παράδοση καὶ πράξη ὡς τὴ μόνη δυνατή, δυσπιστώντας ἢ ἀπορρίπτοντας τὴν ἄλλη⁴⁴.

Ἡ προϊούσα ἀποξένωση θὰ ὀδηγήσει στὴν ἀναζήτησι ἐρεισμάτων στὴν πρακτικὴ τῆς βιβλικῆς ἢ Ἀποστολικῆς Παράδοσης, οὕτως ὥστε νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἡ συνέχεια ποὺ διακρίνει τὴ «μία» σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν ἀσυνέχεια καὶ ἐκτροπὴ τῆς «ἄλλης»⁴⁵. Τὸ γεγονός θὰ ἀποκτᾶ μεγαλύτερη δυναμικὴ, ὅσο οἱ λογικὲς καὶ μέθοδοι διερεύνησης τῶν μυστηρίων τῆς Θεολογίας θὰ καθοδηγοῦνται τόσο ἀπὸ νοησιαρχικὰ καὶ σχολαστικὰ πρότυπα, ὑπηρετικὰ πολλὰς φορὲς θεσμῶν καὶ δομῶν ἐξουσίας (Δύση), ὅσο καὶ ἀπὸ ψυχολογικὲς-φυλετικὲς ἐντάσεις καὶ πολιτικὰ μίσση (Ἀνατολή). Δὲν θεωροῦμε ἄκαιρο στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ σημειώσουμε ὡς ἐνδεικτικὸ τῆς διαμορφωθείσης κατάστασης, τὸ γεγονός ὅτι ἡ Δύση κατηγοροῦσε τὴν Ἀνατολὴ τὸν 11^ο αἰώνα γιὰ τὴν ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως τοῦ *filioque*⁴⁶.

Ὁ 13^{ος} αἰώνας καὶ ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους⁴⁷ θὰ ἀκυρώσει ὅλη ἐκείνη τὴ θεολογικὴ προεργασία ποὺ συντελέστηκε ἐπὶ Κομνηνῶν, μὲ τὴν παραμονὴ τῶν Λατίνων μοναχῶν στὴν Πόλη καὶ τὴ διεξοδικὴ ἀναζήτησι λύσεων στὰ μεταξύ τους προβλήματα⁴⁸. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι, ὅτι μεγάλο μέρος τῶν συναντήσεων ἦταν ἀκαδημαϊκοὶ διάλογοι χωρὶς καμία ἐκκλησιαστικὴ τυπικὴ κάλυψη καὶ

44. Ἡ τάσι αὐτὴ διαπιστώνεται κυρίως στὰ ἔργα Λατίνων καὶ Ἑλλήνων, ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κάθε ἐκκλησίας καὶ λιγότερο στὶς διαλογικὲς συζητήσεις τῶν δύο μερῶν. Στὰ κείμενα ποὺ ἀποτυπώνουν τοὺς διαλόγους ἀνιχνεύεται περιστάσιακὰ μία περισσότερο διαλλακτικὴ στάσι, ποὺ δέχεται τὴν ἐξομίωση τῶν λειτουργικῶν Παραδόσεων, στηριζόμενη ἀκόμη καὶ σὲ ψευδεπίγραφα καὶ ἀπόκρυφα ἔργα. Βλ. Ἀρσένιος Invascenkon, Νικόλαος Ὑδροῦντος. *Τρία Συντάγματα*, Νόβγκοροντ 1896 (στὰ ρωσικὰ), σσ. 15-16 «ὄρας, ὅτι πολλὰ κρατεῖ ἡ τῶν Γραικῶν Ἐκκλησία ἀγράφως κατὰ μόνην τὴν τῶν ἀποστόλων Παράδοσιν εὐαπόδεκτα πέλοντα, ἅτινα ὑμεῖς Λατίνοι βδελυττόμενοι ἀποστρέφετε ἢ κενοδοξία ἢ ἀγνωσία τοῦτο ποιοῦντες ἢ φθόνῳ τέως κινούμενοι, μισεῖσθε, οὐκ ἀγαπᾶν μᾶλλον ἔδει. Οὐκ οἴδατε οὖν, τί καὶ ὁ μακάριος γράφει Γρηγόριος ὁ Διάλογος περὶ τῶν διαφόρων ἐθῶν τῶν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ πεφυκότων νείων, ὃς περὶ ἐνζύμου καὶ ἀζύμου τὸν λόγον ποιούμενος μίαν εἶναι τὴν πίστην ἀνακηρύττει Γραικῶν καὶ Λατίνων. Καὶ περὶ τῶν γενικῶν ἐκκλησιῶν εἰπὼν οὕτω φησὶν αἵτινες καὶ μίαν κρατοῦσι πίστην τὴν καθολικὴν, ἀλλ' οὖν διαφόροι χρῶνται ὀφικίοις μυστηρίων». Ἐπίσης R.-J. Loenertz, «L'épître de Théorien le Philosophe aux prêtres d'Orta», στὸ *Mémorial Louis Petit*, Paris 1948, σσ. 323-324.

45. Τὸ συγκεκριμένο ζήτημα ἀποτελεῖ προσφιλὲς θέμα στοὺς διαλόγους τοῦ 11 καὶ 12^{ου} αἰ. Βλ. A.Michel, «Die Anticipation des Paschamahles im Schisma des XI Jahrhunderts», *OCP* 2 (1936), σσ. 155-163.

46. «Excommunicatio qua feriuntur Michael Caerularius atque ejus sectatores», στὸ Cornelius Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae*, σ. 153, ἑλληνικὸ κείμενο σ. 163.

47. Βλ. συνοπτικὰ γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς κατάληψης στὸ Μ. Stavrou, «Le catastrophe de 1204 et ses conséquences sur l'unité chrétienne», *Istina* 49 (2004), 339-360.

48. Τὶς διεργασίες καὶ τοὺς διαλόγους ποὺ ἔλαβαν χώρα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα, καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς προσπάθειες ποὺ κατέβαλαν οἱ Hugo Eteriano καὶ Leon Toscani γιὰ τὴν ἐπαναπροσέγγισι τῶν Ἐκκλησιῶν ἀναλύει στὶς μελέτες του ὁ A. Dondaine, «Hugues Éthérien et Léon Toscani» *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age* 27 (1952) σσ. 67-134 τοῦ ἰδίου, «Contra Graecos». *Premiers écrits polémiques des Dominicains d'Orient*, *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21 (1951), σσ. 320-384 J. Darrouzès, «Documents byzantins du XIIème siècle sur la primauté Romaine», *REB* 23 (1965), σσ. 42-88. J. Spiteris, *La critica Bizantina del primato Romano nel secolo XII*, Roma 1979.

προοπτική. Πολλές φορές μάλιστα ή έπιτυχής κατάληξή τους άκυρωνόταν από σκληρές και άκαμπτες θέσεις τών έκφραστών της έκκλησιαστικής πολιτικής στη Ρώμη και στην Κωνσταντινούπολη.

Από τούς διαλόγους αυτούς άρχικά οί δύο πλευρές θα άντλήσουν άντιθετικά κριτήρια. Στη Δύση ό θεολογικός προβληματισμός θα άναζητήσει την ένότητα και την κοινή Παράδοση στην ίδια προοπτική, πού την τοποθέτησε ό Φώτιος⁴⁹ τόν 9^ο αιώνα, οί Πέτρος Αντιοχείας⁵⁰, Λέοντας Βουλγαρίας⁵¹ και Γεώργιος Άγιορείτης⁵² τόν 11^ο, έξαιρώντας όμως από κάθε διαπραγματέυση την ήγεμονική θέση πού κατέχει έντός της Έκκλησίας ό έπίσκοπος Ρώμης. Οί δύο λειτουργικές Παραδόσεις μπορούν νά συνυπάρξουν χωρίς διαβαθμίσεις, ως έθιμικές ιδιαιτερότητες, οί όποιες δέν άγγίζουν την αλήθεια τού σωτηριολογικού μηνύματος της Έκκλησίας⁵³.

Στις διαλογικές συναντήσεις τών πρώτων 30 έτών τού 13^{ου} αιώνα, οί άπεσταλμένοι της Ρώμης θα ύπερβαίνουν σέ πρώτη φάση τò πρόβλημα, καθώς σκοπός τους ήταν ή συμφωνία για την ύπαγωγή της Ανατολικής Έκκλησίας στις δομές της Δυτικής και στό πρωτείο έξουσίας τού Πάπα Ρώμης⁵⁴.

Τά βασικά σημεία τών διαλόγων της περιόδου αυτής τά άντλούμε από δύο έργα, τά όποια άποτυπώνουν, στη μορφή με την όποια διασώθηκαν, τις βασικές θέσεις και την έπιχειρηματολογία της κάθε πλευράς κατά την διεξαγωγή τών συζητήσεων. Πρόκειται για τις «Τρεις πραγματείες άγνωστου Έλληнос συγγραφέα τών άρχών τού 13^{ου} αιώνα»⁵⁵

---

49. Mansi 17, 489. Ιω. Καριώης, *Δογματικά και συμβολικά κείμενα*, σ. 229. F. Dvornik, "Which Council are Ecumenical" *Journal of Ecumenical Studies* 3 (1966), σσ. 327-328. Προβλ. Μεθόδιος Φούγιας, *Έλληνες και Λατίνοι*, σσ. 119-126

50. «Πέτρον Θεουπόλεως και πάσης Άνατολής πατριάρχου λόγος, καθ' όν καιρόν εισήλθεν ό Ίταλός Άργυρός έλέγξων τά ήμέτερα», στό Cornelius Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae*, σσ. 189-204 και Μεθόδιος Φούγιας, *Έλληνες και Λατίνοι*, σσ. 236-243.

51. Μεθόδιος Φούγιας, *Έλληνες και Λατίνοι*, σσ. 211-226

52. P. Peeters, "Vie de S. Georges l'Agiorite", *Analecta Bollandiana* 36-37 (1917-1919), σσ. 137-138. Μεταφέρουμε ένα μέρος από την άπάντηση τού Γεωργίου Άγιορείτη πρòς τόν άυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δούκα, όταν ρωτήθηκε για την χρήση τών άζύμων στην θεία Εύχαριστία από τούς Λατίλους. «Oh roi. . On y traita de l'Incarnation du Christ Dieu, et on y décida que l'on se servirait du pain fermenté pour signifier le corps du Christ : le ferment symbolise l'âme rationnelle, et le sel, la raison ; ainsi se trouve répudiée l'erreur de l'impie Apollinaire, qui osait dire que le corps du Christ était privé d'âme et de raison. . . Quant aux Romains, depuis qu'ils sont connus Dieu, jamais ils ne se sont écartés de lui, jamais l'erreur ne pénétra chez eux. A l'exemple de Pierre, le prince des Apôtres, qui jadis offrit l'hostie non sanglante, . . les Romains offrent leur sacrifice. Il n'y a aucune différence entre eux et nous, du moment où la fois est orthodoxe" (Μετάφραση στα γαλλικά από τά λατινικά τού B. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle*, Paris 1924, σσ. 31-32).

53. Άρσένιος Ιvascenkov, *Νικόλαος Ύδροϋντος. Τρία Συντάγματα*, Νοβγκοροντ 1896 (στά ρωσικά), σ. 58. «Τούτων τοιγαρόν παρὰ τών Γραικών έν τῷ μέσῳ ρηθέντων, άνέστη ό Καρδηάριος, και μηδέν έπέιπων ή μόνον τò άρκεί φησὶ περὶ τούτων, και μηκέτι λογομαχίας και έριδας άεικείς ποιείν βουληθείμεν. Ώς γάρ έφθημεν έιπόντες και τά νύν λέγομεν, ότι εύπρόσδεκτα τῷ Θεῷ άμφοτέρα πέφυκεν, ό τ' ένζυμος και ό άζυμος, έξ οὔ δια τού Αγίου Πνεύματος παρὰ τού ιερέως άγιάζεται.»

54. Για τις διαπραγματέυσεις την περίοδο αυτή βλ. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin 1903, σσ. 163-250. R. Janin, "Au lendemain de la conquête de Constantinople", *EO* 32 (1933), σσ. 5-21. A. Heisenberg, "Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion: I. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes" σσ. 63-66. II. «Die Unionsverhandlungen von 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208» σσ. 15-25, στό *Quellen und Studien zur spatbyzantinischen Geschichte*, Variorum Reprints, London 1973, · B. Hendrickx, "L'église Grecque de Constantinople pendant les règnes de Baudouin Ier et D'Henri Ier (1204-1216): Status quaestionis et problématique", *Έκκλησιαστικός Φάρος* ΞΒ' - ΞΔ' (1980-1982), σσ. 129-154

55. Οί τρεις πραγματείες εκδόθηκαν από τόν άρχιμανδριτή Άρσένιο έπι τη βάσει ένός μόνου χειρογράφου τού 14^{ου}-15^{ου} αιώνα, τού 368 της Συνοδικής Βιβλιοθήκης της Μόσχας (Vladimir Mosq. Gr. 240). Στην εισαγωγή του ό Άρσένιος άναφέρεται και άνατρέπει προγενέστερη διατυπωθείσα άποψη τού Άνδρ. Δημητρακόπουλου,

καὶ τὰ «*Τρία Συντάγματα*» τοῦ Νικολάου Ὑδροῦντος⁵⁶. Στὰ δύο αὐτὰ ἔργα περιέχονται δύο θεματικὲς ἐνότητες: ἡ δευτέρη πραγματεία τοῦ πρώτου ἔργου ποὺ ἐπιγράφεται «*Τοῦ αὐτοῦ περὶ τοῦ ἀζύμου πρὸς τοὺς αὐτοὺς*» καὶ τὸ δεύτερο σύνταγμα τοῦ Νικολάου Ὑδροῦντος ποὺ ἐπιγράφεται «*Τοῦ αὐτοῦ δεύτερον σύνταγμα περὶ τῆς θείας κοινωνίας, ἐν ᾧ καὶ ἀπόδειξις ἀπλῶς ἐκ τῶν θείων γραφῶν. . .*».

Οἱ ἀνατολικοὶ στίς συζητήσεις αὐτὲς ἐπικέντρωναν τὴν πολεμικὴ τους στὸν ἰουδαϊκὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἀπολιναρίζουσα προοπτικὴ τῆς χρήσεως τῶν ἀζύμων στὴν θεία Εὐχαριστία, ἀρνούμενοι τὴν ἐξομοίωση ποὺ προτάθηκε καὶ ἀπὸ τις δύο πλευρὲς τὸν 12^ο αἰ.⁵⁷. Δὲν ἀποδεχόταν ἐπίσης τὴν προϋποθετικὴ ἀρχὴ κάθε διαλόγου, ποὺ ἔθεταν οἱ δυτικοί, τὴν ἀναγνώριση τοῦ πρωτείου τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης⁵⁸. Στὴν ὑπερασπιστικὴ τους γραμμὴ ἐνσωματώνουν ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴ Φώτεια γραμματεία πρὶν τὴ σύνοδο τοῦ 879, ἀπὸ τὰ ἀντιρρητικὰ συγγράμματα τοῦ Νικήτα Στηθάτου⁵⁹,

---

σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ παραπάνω ἔργα ἀνήκουν στὸν Νικόλαο Μεθώνης. Μὲ βάση τὸ περιεχόμενο καὶ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, ποὺ μαρτυροῦνται, προσανατολιζόμαστε στὸ νὰ τὰ ἀποδώσουμε στὸν λόγιό πατριάρχη Ἰωάννη Καματηρό ἢ στὸν σύγχρονό του Ἰωάννη Κασταμονίτη. Βλ. Ἀρσένιος Ivascenkon, *Τρεῖς ἀνέκδοτες πραγματεῖες ἀγνώστου συγγραφέως*, Μόσχα 1892 (στὰ ρωσικά). Εἰσαγωγή σσ. I-IV, κείμενο σσ. 45-83. Στὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν παραπάνω κώδικα ὑπάρχουν ἀρκετὰ λάθη καὶ παραλείψεις ἀπὸ τὸν Ἀρσένιο Ivascenkon, ὅπως διαπιστώσαμε ἀπὸ τὴν ἐπὶ τόπου μελέτη τοῦ κώδικα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας. Γιὰ τὴν ἀπόδοσή τους στὸν Ἰωάννη Κασταμονίτη μὲ βάση τὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Σινᾶ 1117 (482), φφ. 211^v-229^v, βλ. στὸ Β. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 243 ἑ.

56. Καὶ αὐτὸ τὸ ἔργο ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ἀρσένιο ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ ἴδιου χειρογράφου, Vladimir Mosq. Gr. 240, μὲ πολλὰ λάθη καὶ ἐλλείψεις. Τὸ ἔργο ἀνήκει μὲ βεβαιότητα στὸν Νικόλαο Ὑδροῦντος, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ M. Hoeck – R.-J. Loenertz, στὴν μονογραφία τους γιὰ τὸν προαναφερόμενο ἐλληνικὴς καταγωγῆς λόγιό ἡγούμενο. Στίς παραπομπές μας διορθώνουμε σιωπηρῶς τὰ λάθη τοῦ Ἀρσενίου Ivascenkon, ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ αὐτογράφου κώδικα τοῦ Νικολάου Ὑδροῦντος Vat. Palatinus gr. 232. Βλ. Ἀρσένιος Ivascenkon, *Νικόλαος Ὑδροῦντος. Τρία Συντάγματα*, Νοβγκοροντ 1896 (στὰ ρωσικά). Εἰσαγωγή σσ. 1-6, κείμενο β' συντάγματος σσ. 24-59 (Vat. Pal. Gr 232, ff. 91v- 120r, σὲ δύο στήλες μὲ παράλληλη λατινικὴ μετάφραση καὶ σημειώσεις στὰ περιθώρια). Πρβλ. J. M. Hoeck – R.-J. Loenertz, *Nikolaos – Nektarios von Otranto, Abt von Casole, Ettal* 1965, σσ.

57. Ἀρσένιος Ivascenkon, *Τρεῖς ἀνέκδοτες πραγματεῖες ἀγνώστου συγγραφέως* σσ. 47-48, καὶ 79. «*Ἐγὼ οὖν ἐπιλογικῶς ἀνακεφαλαιώσομαι τὸ περὶ ἀζύμου οὐκ ἀθετήσω ὃ παρέλαβον, οὐκ ἐρῶ ἀδιαφόρως εἶτε ζυμῶν εἶτε ἀζύμων, ὅμως σώμα Χριστοῦ ὡς καὶ ὁ Ἀρμένιος, εἶτε βότρυρον εἶτε μῦρον, Πνεῦμα ἐστὶ τὸ ἀγιάζον. Οὐκ ἐναπεδώσω ἐαυτὸν τῷ ἐπιτιμίῳ τοῦ ἀποστόλου, οὐ συνεφάγω τῷ νεοφνεῖ τὸ ῥωγαλέον. Οὐ γενοίμην ἡμῖνος Ἰουδαῖος, οὐ δραμοῦμαι ὀπίσω τοῦ Ἀρμενίου τοῦ καὶ ἰουδαϊκῶς ἀμνοθυοῦντος οὐδὲ ἐκ τοῦ ἀζύμου ἐπιστηρίξω καὶ τὰ λοιπὰ αὐτοῦ δυσσεβήματα*». Ἀρσένιος Ivascenkon, *Νικόλαος Ὑδροῦντος. Τρία Συντάγματα*, σσ. 31ἑ.

58. Ἀρχικὰ ἀναιρεῖται ἡ ἐννοία τοῦ πρωτείου τοῦ Πέτρου ἐντὸς τοῦ συλλόγου τῶν Ἀποστόλων καὶ τῆς ἐν γένει Ἐκκλησίας (Ἀρσένιος Ivascenkon, *Τρεῖς ἀνέκδοτες πραγματεῖες ἀγνώστου*, σσ. 99-106) καὶ κατόπιν ἀνατρέπεται ἡ λατινικὴ θέση περὶ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ὡς διαδόχου τοῦ Πέτρου (Ἀρσένιος Ivascenkon, *Τρεῖς ἀνέκδοτες πραγματεῖες ἀγνώστου*, σσ. 107-110). Στὸ πρῶτο σύνταγμα τοῦ Νικολάου Ὑδροῦντος τὸ θέμα τίθεται μὲ γενικότερο τρόπο καὶ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀνυπακοὴ τῶν Ἑλλήνων ἐναντι τῆς διδασκαλίας τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης περὶ τοῦ filioque (Ἀρσένιος Ivascenkon, *Νικόλαος Ὑδροῦντος. Τρία Συντάγματα*, σ. 17). Μεγαλύτερη ἔκταση δίνεται ἀπὸ μιὰ τρίτη πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦμε στοιχεῖα γιὰ τὰ γεγονότα τῆς περιόδου, τὸν Νικόλαο Μεσσαρίτη. A. Heisenberg, “Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion: I. Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes”, σσ. 52ἑ. II. «Die Unionsverhandlungen von 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208» σσ. 21-25. III. Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und Kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214, σσ. 34-36 στὴ συλλογὴ τῶν μελετῶν του *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*. Τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ἰννοκεντίου περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ πάπα Ρώμης βλ. στὸ Klaus Schatz, *Τὸ πρωτεῖο τοῦ Πάπα*, σσ. 139-141.

59. Περὶ τῶν διαλόγων καὶ τῶν ἀντιλατινικῶν συγγραμμάτων τοῦ Νικήτα Στηθάτου βλ. A. Michel, *Hubert und Kerullarius. Quellen und studien zum Schisma des XI Jahrhunderts*, Bd. II, (QFG 23) Paderbron 1930, σσ. 322-330, 371-409. J. Hergenröther, *Monumenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia*, Regensburg 1869, σσ. 139-154. J.H. Erickson, “Leavened and Unleavened Bread: Some Theological Implications of the Schism of 1054”, *St VQ* 14 (1972), σσ. 155-176.

καθώς επίσης και από αμφιβόλου προελεύσεως και έπινοήσεως θρύλους, οί όποιοί έπιβεβαίωναν τή χρήση ένζυμου άρτου από τόν Χριστό⁶⁰. Οί λατίνοι, άντιθέτως, πρότειναν τις συμβιβαστικές θέσεις του πάπα Γρηγορίου του Διαλόγου, οί όποιες εξομοίωναν τις δύο Παραδόσεις στο πλαίσιο τής κοινής πίστης.⁶¹

Σέ μιá δεύτερη φάση άναζητείται μέ βάση τά έρμηνευτικά εργαλεία τής Παράδοσης, ή έπιβεβαίωση και ή βαθύτερη θεολογική σημασία τής λειτουργικής πράξης τής κάθε πλευράς⁶². Κυρίως έπιχειρείται μέ βάση τήν άλληγορική έρμηνεία, ό έντοπισμός συμβόλων από τήν Παλαιά και Καινή Διαθήκη, τά όποια προτυπώνουν τόν ένζυμο ή άζυμο άρτο στην θεία Ευχαριστία και έπιπλέον, κατά έναν παράδοξο τρόπο, τόν έπιβάλλουν⁶³.

Όταν διαπιστώνεται ή άνεπάρκεια άμφοτέρων τών έπιχειρημάτων νά όδηγήσουν σέ κοινό τόπο και άποδεκτή έρμηνεία, προτείνεται ή ιστορικοφιλολογική προσέγγιση τών καινοδιαθηκικών κειμένων, ώστε νά προσδιοριστεί ό άκριβής χρόνος τέλεσης του Μυστικού Δείπνου και έξ αυτού ή χρήση του ένζυμου ή άζυμου άρτου από τόν ίδιο τόν Χριστό⁶⁴. Στην προσπάθεια δέ νά ύπερβούν και οί δύο πλευρές τήν άσυμφωνία τών Ευαγγελιστών και τήν σχετικοποίηση τών χρονολογικών δεδομένων από μέρους τους, έπικαλούνται, έπιλεκτικά πατερικά έρμηνευτικά ύπομνήματα, ειδικά του Ιωάννη Χρυσόστομου⁶⁵. Καί αυτά όμως χαρακτηρίζονται από έλλειψη σαφήνειας, φανερώνοντας τόσο τή μικρή σημασία που προσέδωσαν οί προγενέστεροι έρμηνευτές στο χρονικό προσδιορισμό τής τέλεσης του Μυστικού Δείπνου, όσο και τή διαφορετική προσέγγιση τών κειμένων, άκόμη και τών βιβλικών, στην Παράδοση τής Έκκλησίας, μέσα από τις προϋποθέσεις και τή σκοποθεσία του έκάστοτε άναγνώστη. Στις προσπάθειες συμβιβασμού οί Έλληνες θά έμένουν στην διαμορφωθείσα, από τήν έκκλησιαστική

---

60. Άρσένιος Ivascenkov, Νικόλαος Ύδροϋντος. *Τρία Συντάγματα*, σ. 24, «Του αυτού περι τής θείας κοινωνίας, έν ω και άπόδειξις άπλως έκ τών θείων γραφών ότι ένζυμος άρτος τή έκκλησία παρεδόθη παρά τών Άποστόλων προσφέρεσθαι, ως και μέχρι του άγίου Γρηγορίου του Διαλόγου τή Ρώμης προσφέρετο έκκλησία· γράφει δέ και τήν περι τούτου έν Κωνσταντινουπόλει γενομένης διάλεξιν και πώς άντειπειν ούκ ήβουλήθησαν οί Λατίνοι, άλλα και μάλλον επήγεσαν τόν θείον άρτον ένζυμον και ότι εύρεθείσης και μερίδος εκείνου του άρτου όν ό Χριστός παρέδωκε τοίς μαθηταίς έν τω δείπνω, [έν τω] του μεγάλου παλατίου σκευοφυλακίω, πάσα πρόφασις ήρθη έκ μέσου»· ή διήγηση του συμβάντος στίς σσ. 40-41.

61. Άρσένιος Ivascenkov, Νικόλαος Ύδροϋντος. *Τρία Συντάγματα*, σσ. 38-39, «Άρχή του κεφαλαίου του άγίου Γρηγορίου του Διαλόγου. Είωθε φανερώς κινείσθαι ούκ όλίγους, ότι έν τή έκκλησία άλλοι προσφέρουσιν άζύμους άρτους, άλλοι ένζύμους. Είναι μέντοι τήν άγίαν έκκλησίαν εις τέσσαρες τάξεις διηρημένην γνώσκομεν, Ρωμαίων δηλονότι, Άλεξανδρέων, Ίεροσολυμιτών, Άντιοχέων, αίτινες γενικώς έκκλησίαι κατονομάζονται, ει και μίαν κρατοϋσι πίστιν, διαφόροις τέως χρώνται όφφικίων μυστηρίοις. Όθεν γίνεται ή Ρωμαϊκή έκκλησία προσφέρει άζυμον άρτον; Διότι ό Κύριος χωρίς τινός μίξεως έδέξατο σάρκα, καθώς γεγραπται 'ό Λόγος σάρξ έγένετο και έσκήνωσεν έν ήμίν'. Ούτως ό άζυμος γίνεται σώμα Χριστού. Αί γάρ άλλοι έκκλησίαι, αί άνωτέρω ρηθείσαι προσφέρουσιν ένζυμον διά τούτο, ότι ό Λόγος του Πατρός ένεδύσατο σάρκα και έστιν άληθινός Θεός και άληθινός άνθρωπος ούτω, ώσπερ ή ζύμη συμμιγμένη άλεύρω και γίνεται σώμα του Κυρίου ήμών Ίησου Χριστού άληθές.» και καταλήγει, «εγώ δέ, ήγουν ό καρδηνάριος, λέγω και τούτο, ότι τήν έν μία πίστιν έόριζομένην ού βλέπτει ή διάφορος έκκλησιαστική συνήθεια και ούκ έστιν διαίρεσις ούδεμία τής πίστεως τών έκκλησιών του Χριστού».

62. Άρσένιος Ivascenkov, Νικόλαος Ύδροϋντος. *Τρία Συντάγματα*, σσ. 32-33, 35, 38

63. Άρσένιος Ivascenkov, *Τρεις άνέκδοτες πραγματείες άγνώστου συγγραφέως*, σσ. 53-54· Άρσένιος Ivascenkov, Νικόλαος Ύδροϋντος. *Τρία Συντάγματα*, σσ. 54-57

64. Άρσένιος Ivascenkov, *Τρεις άνέκδοτες πραγματείες άγνώστου συγγραφέως*, σσ. 56-63· Άρσένιος Ivascenkov, Νικόλαος Ύδροϋντος. *Τρία Συντάγματα*, σσ. 42-51

65. Άρσένιος Ivascenkov, *Τρεις άνέκδοτες πραγματείες άγνώστου συγγραφέως*, σσ. 61-63· Άρσένιος Ivascenkov, Νικόλαος Ύδροϋντος. *Τρία Συντάγματα*, σσ. 35-36

πρακτική Παράδοση, ή οποία, καίτοι δὲν ἐρείδεται ἐπὶ τῆς βιβλικῆς πρακτικῆς, ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὶς οἰκουμενικὲς Συνόδους⁶⁶.

Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων δὲν γίνεται χρῆση, οὔτε ἀναφορὰ στὴ δική τους κειμενικὴ Παράδοση τοῦ 12^{ου} αἰώνα, ἡ οποία συμπορεύεται κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος μὲ τὶς ἀπόψεις τῆς Δύσης, τὶς σχετικὲς μὲ τὴ μικρὴ σημασία τῶν διαφορετικῶν λειτουργικῶν ἐθίμων. Ὁ πατριάρχης Πέτρος Ἀντιοχείας καὶ οἱ λόγιοι ἱεράρχες Θεοφύλακτος Ἀχρίδος⁶⁷ καὶ Νικήτας Νικομηδείας⁶⁸ ἀσπάζονται αὐτὲς τὶς θέσεις, μεμφόμενοι τοὺς ὁμοφύλους τοὺς οἱ ὁποῖοι ἐπιμένουν στὴν διάσπαση τῆς Ἐκκλησίας, ἐπικαλούμενοι τὴ διαφοροποίηση τῶν λειτουργικῶν ἐθίμων. Μάλιστα ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Gautier, ὁ Θεοφύλακτος στὰ ἐρμηνευτικὰ του ἔργα δὲν ἀσχολεῖται οὔτε κατακρίνει τὰ ἄζυμα καὶ τὶς διαφορετικὲς λειτουργικὲς Παραδόσεις⁶⁹. Ὁ ψυχολογικὸς ἀντίκτυπος τῆς κατάληψης καὶ τῆς λεηλασίας τῆς Κωνσταντινούπολης⁷⁰, καθὼς καὶ ἡ στάση ποὺ τήρησε ἡ Ρώμη ἔναντι αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, καθιστοῦσε ἀδύνατη τὴν προοπτικὴ ἀκόμη καὶ τοῦ σοβαροῦ διαλόγου. Τὰ ὅποια κοινὰ σημεῖα εἶχαν διαπιστωθεῖ λησμονήθηκαν μέσα στὴν ἔξαρση τῶν φυλετικῶν καὶ ἐθνικῶν ἀντιπαραθέσεων. Τὸ ψευδεπίγραφο κείμενο, ποὺ ἀπέδιδαν οἱ Ἕλληνες στὸν Πάπα Γρηγόριο τὸν Διάλογο, καὶ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἐξομίωση καὶ τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν λειτουργικῶν διαφοροποιήσεων λησμονήθηκε ἢ χρησιμοποιήθηκε σὲ ἀντιροητικὴ προοπτικὴ⁷¹ ἢ δὲν ἔγινε ἀποδεκτὸ⁷².

Ἐντούτοις ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀπόφαση στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1210, τοῦ Νικολάου Μεσσαρίτη, Μητροπολίτου Ἐφέσου καὶ ἐνὸς ἐκ τῶν βασικῶν συνομιλητῶν τῶν λατίνων τὴν περίοδο αὐτή, ὁ ὁποῖος ὡς βασικότερο πρόβλημα γιὰ τὴν κοινωνία τῶν δύο Ἐκκλησιῶν ἀναγνωρίζει τὸ «ζιζάνιο» τοῦ filioque⁷³, συνεχίζοντας κατ' αὐτὸν

---

66. Ἀρσένιος Ivascenkon, *Τρεῖς ἀνέκδοτες πραγματεῖες ἀγνώστου συγγραφέως*, σσ. 64-65. Ἀρσένιος Ivascenkon, *Νικόλαος Ὑδροῦντος, Τρία Συντάγματα*, σσ. 34-35, 53-54.

67. «Θεοφύλακτου ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας, Προσλαλιά τινι τῶν αὐτοῦ ὀμιλητῶν περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι», στὸ Cornelius Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graecae et Latinae*, σσ. 229-230, «Πολλὰ μὲν οὖν, ὡς ἔφην, δοκοῦσι Λατῖνοι σφάλλῃσθαι, ἄζυμά τε προσφέροντες καὶ ἐν σαβάτω νηστεύοντες καὶ τὴν πρὸ τοῦ πάθους δὲ νηστείαν οὐ καθ' ἡμᾶς ἀριθμοῦντες, . . . καὶ κρεοφαγοῦντες μοναχοὶ καὶ προσκυνῆσαι δεῖσαν τῷ Κυρίῳ, τῷ ἐδάφει κολλώμενοι. Τοῦτο μὲν γε πάντες κοινῶς ἀμαρτάνοντες. Ἴδοις δ' ἂν τοὺς Σικαράνους καὶ πνικτῶν κατευωχουμένους, καὶ βδελύξῃ τὴν Ῥωμαίων ἐκκλησίαν ὡς τοιαῦτα διδάσκουσαν; Τάχα δ' ἂν τὶς ἐπαναστὰς τῶν λίαν πιστῶν καὶ θερμοτέρων καὶ ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας ζηλοῦντων, ἡμῶν μὲν ἀμαθίαν καταγνοίη καὶ ἀκρισίαν περὶ τὰ θεῖα ἢ ψυχρότητα καὶ προδοσίαν τῶν ἡμετέρων, αὐτὸς δὲ καὶ ἄλλα πλείω τῶν ρηθέντων ἀπαριθμήσῃ. Ἐγὼ δὲ μετρίως καὶ τούτων τὰ μὲν οὐδεμίαν ἐπιστροφῆς δεῖσθαι νομίζω, τὰ δὲ μετρίως καὶ οἷας, εἰ μὲν ἀνύσειέ τι, μικρὰ τῇ ἐκκλησίᾳ χαρίζεσθαι, εἰ δ' οὖν, ἀλλὰ μηδὲ ζημίαν γε τιθέναι τὸ ἀνεξάνυστον. Ὁ δὲ μάλιστα μοι δοκεῖ τὴν πρὸς Λατίνους κοινωνίαν ποιεῖν τοῖς φρονοῦσιν ἀπότομον καὶ ὃ μὴ κατορθούμενον μεγάλῃν προξενεῖ τὴν ζημίαν. . . , τοῦτό σοι δεῖξω καὶ διελέγξω καθ' ὅσον ἔνεστιν. . . Ἔστιν οὖν τὸ μέγιστον ἐκείνων σφάλμα, . . . ἢ ἐν τῷ συμβόλῳ καινοτομία. . . ». J. Dräseke, «Theophylact, 'Schrift gegen die Latiner' », *BZ* 10 (1901), σσ. 515-529. Νεότερη ἔκδοση ἀπὸ τὸν P. Gautier, *Theophylacte d' Archida Discours, Traités, poésies*, [CFHB 16/1], Thessalonique 1980, κείμενο σσ. 249-251-ἀνάλυση σσ. 97-105. Γιὰ τὴν σημασία τῶν προτάσεων τοῦ Θεοφύλακτου στὴν προσέγγιση Ἀνατολῆς-Δύσης βλ. Δ. Λιάλιου, *Ἐκκλησία, Κόσμος, Ἄνθρωπος*, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 76-79.

68. J. Pelikan, *La tradition Chrétienne : L'esprit du christianisme oriental 600-1700*, σσ. 191-192.

69. Gautier, *Theophylacte d' Archida Discours*, σ. 105.

70. Τὸ γεγονός τῆς κατάληψης τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς λατίνους καὶ τῶν βαρβαροτήτων ποὺ ἐπακολούθησαν, ἀποτυπώθηκε στοὺς παραπάνω διαλόγους, ὡς μομφὴ πρὸς τὴν παπικὴ ἀντιπροσωπεία. Ἀρσένιος Ivascenkon, *Νικόλαος Ὑδροῦντος. Τρία Συντάγματα*, σσ. 40-41.

71. Ἀρσένιος Ivascenkon, *Επισκόπου, Νικόλαος Ὑδροῦντος, Τρία Συντάγματα*, σσ. 36 ἔ.

72. Ἀρσένιος Ivascenkon, *Νικόλαος Ὑδροῦντος. Τρία Συντάγματα*, σσ. 38-39.

73. Παραθέτουμε ὅλο τὸ ἀπόσπασμα: «Οἱ πρέσβεις ἄκαλῶς τὰ πάντα καὶ κατὰ τὸν ἀκριβῆ λόγον ἐκ τῆς τοιαύτης ἀνεμάθομεν φράσεως τὴν τῆς παλαιᾶς Ρώμης ἁγίαν ἐκκλησίαν τῶν ὅλων ἐκκλησιῶν προεδρεύειν ὑμῶν δε-

τὸν τρόπο τὴν προγενέστερη Παράδοση τῆς βυζαντινῆς ἀντιρρητικῆς γραμματείας, ἀκόμη καὶ τοῦ Φωτίου, πὺ θέτει ὡς βασικὴ προϋπόθεση τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας τὴν κοινὴ ὁμολογία πίστεως.

Ἡ πατριαρχία τοῦ Γερμανοῦ Β' (1223-1238) προκάλεσε μιὰ ὁμαλὴ συνένευση τῶν δύο πλευρῶν. Στὶς ἀνταλλαγεῖσες ἐπιστολὲς μὲ τὴ Ρώμη, ἀπέφυγε τὴν ἀντιπαράθεση σὲ ἡσόνος σημασίας προβλήματα, ὅπως αὐτὸ τῆς τέλεσης τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ ἐπικεντρώθηκε στὰ μείζονα σημεῖα διαίρεσης, αὐτὰ τῆς προσθήκης τοῦ *filioque* στὸ Σύμβολο τῆς πίστεως καὶ τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα Ρώμης⁷⁴. Παράλληλα ἔθιγε καὶ τὰ ἐπιμέρους θέματα διαφωνίας, ὅπως αὐτὸ τῆς χρήσης τῶν ἀζύμων στὴν τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας, στὰ ποιμαντικῶν χαρακτήρα κείμενά του, τὰ ὁποῖα ἀπευθύνονταν στοὺς ὀρθοδόξους τῶν ὑπὸ λατινικὴ κατοχὴ κρατιδίων. Ἡ φαινομενικὴ αὐτὴ ἀσυνέπεια ἐξηγεῖται μόνον μέσα ἀπὸ λεπτομερῆ ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς τῆς Ρώμης στὶς περιοχὲς αὐτές· οἱ παπικὲς ἐγκύκλιοι πρὸς τὴ λατινικὴ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου ἀπειλοῦσαν τοὺς Ὀρθοδόξους ἱερεῖς μὲ ἀναθεματισμό, ἂν δὲν τελοῦσαν τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας μὲ ἄζυμο ἄρτο⁷⁵. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιστολογραφίας πὺ ἀναπτύχθηκε μεταξὺ τοῦ Πάπα Γρηγορίου Θ' καὶ τοῦ Γερμανοῦ Β', ἦταν ἡ χρήση ἀπὸ μέρους τοῦ πάπα Γρηγορίου⁷⁶ τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ τῆς συλλογιστικῆς, πὺ κατέθεσαν οἱ λατῖνοι στοὺς διαλόγους τῶν ἀρχῶν τοῦ 13^{ου} αἰῶνα, -ἡ ὁποῖα ἀναπτύχθηκε τὸν 12^ο αἰ. καὶ σὲ ὀλοκληρωμένη μορφή διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Θεωριανὸ, - σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖα εἶτε ἔνζυμος εἶναι ὁ ἄρτος τῆς θείας Εὐχαριστίας εἶτε ἄζυμος, μετὰ τὴν μεταβολὴ «ἐν σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν γίνεται»⁷⁷.

Στὴ σύνοδο τοῦ Νυμφαίου, 1234-1235, θὰ γίνῃ ἀνταλλαγὴ κειμένων σχετικὰ μὲ τὸ παραπάνω ζήτημα, στὰ ὁποῖα καταγράφεται ἡ ἐπιχειρηματολογία κάθε πλευρᾶς καὶ ἡ προσπάθεια, πὺ πρέπει νὰ καταβληθεῖ, ὥστε νὰ ξεπεραστοῦν οἱ δυσκολίες κατανόησης τῶν διαφορετικῶν ἐπιλογῶν⁷⁸. Ἡ ἐγκυρότητα τῆς τέλεσης τῆς θείας Εὐχαριστίας μὲ ἄζυμο ἄρτο ἦταν τὸ συνεχὲς ζητούμενο ἀπὸ τὴ λατινικὴ πλευρά. Οἱ Ἕλληνες ἐπίσκοποι, ὁ πατριάρχης καὶ ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Βατάτζης, μετὰ ἀπὸ ἐπίπρονες συζητήσεις καὶ διαπραγματεύσεις, ἔδειξαν ἔτοιμοι νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἐγκυρότητα τῶν

δοκῶν. Καὶ ἵνα τι, ἀπὸ τῆς οἰκείας κεφαλῆς ἀναιτίως ἑαυτοὺς ἀπορρήξαντες, τῆς μητρὸς τῶν ἐκκλησιῶν μηδὲ μιάν παρασχομένης πρόφασιν διαστάσεως, ὀδυνωμένης δὲ μᾶλλον διὰ τὴν ἐκτομὴν, αὐτῇ τὸ τῆς διαστάσεως αἴτιον ἐπιγράφετε;

Ὁ Ἐφέσου· ὅτι τῷ καθαρῷ σίτῳ τῇ κυριακῇ δηλονότι διδασκαλία καὶ τῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ τῶν πατέρων παραδόσει, παρασπείραι ζιζάνιον ἡρετίσασθε, τῷ τοι καὶ καλῶς τῷ μέρει τῆς ἐκκλησίας τῆς καθ' ὑμᾶς τὸ τῶν σκανδάλων αἴτιον ἐπιγράφεται. . .'

Οἱ πρέσβεις· καὶ ποῖον ἐστὶ τὸ ζιζάνιον, διδαχθῆναι καὶ ἐξαιτούμεθα.'

Ὁ Ἐφέσου· εἰ μὴ ἐθελοκωφεῖν ἐθέλετε, ὅπερ ἐνεσπείρατε ἐν τῷ τῆς πίστεως συμβόλῳ . . .'. A. Heisenberg, "III. Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und Kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214", σ. 36 στὴ συλλογὴ τῶν μελετῶν τοῦ *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*.

74. Ἀξιολόγηση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ βλ. στὸν D. Stiernon, *Le problème de l' Union Gréco-latine vu de Byzance: de Germain II à Joseph Ier (1232-1273)*, στὸ συλλογικὸ ἔργο 1274 - Année Charnière - Mutations et Continuités, Paris 1977, σσ. 139-148.

75. Χρ. Ἀραμπατζῆς, «Ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Β' καὶ ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία», *Βυζαντιακὰ* 20 (2000), σσ. 253 ἔ. · Jan Louis Van Dielen, «Das Lateinische Kaiserreich von Konstantinopel und die Verhandlungen über Kirchliche Wiedervereinigung», στὸ συλλογικὸ ἔργο *The Latin Empire: Some Contributions*, ed. V.D. van Aalst and K.N. Ciggar, Hermen Netherlands 1990, σσ. 93-125, εἰδικότερα σσ. 95-114

76. « Ἡ τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ' ἐπιστολὴ πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην κῦριν Γερμανὸν» στὸ Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Β', Βενετία 1873, (φωτ. ἀνατ. Ἀθῆναι 1972), σ. 49.

77 R.-J. Loenertz, «L'épître de Theorien le Philosophe aux prêtres d' Oria», σσ. 333-334

78. Χρ. Ἀραμπατζῆς, «Ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Β' καὶ ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία», *Βυζαντιακὰ* 20 (2000), σσ. 256 ἔ.

λατινικῶν λειτουργικῶν ἐθίμων μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀφαίρεσης τῆς λατινικῆς προσθήκης τοῦ *filioque* ἀπὸ τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως. Στὴν πραγματικότητα οὔτε οἱ τριαδολογικὲς ἀντιλήψεις τῆς λατινικῆς θεολογικῆς σκέψης θὰ ἄλλαζαν οὔτε αὐτὲς τῆς ἑλληνικῆς. Ἡ εὐχαριστιακὴ κοινωνία καὶ ἡ ἔνωση ἦταν ἐφικτὲς, παρὰ τὶς διαφοροποιήσεις στὴ λειτουργικὴ πράξη καὶ στὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος.

Δυστυχῶς οἱ προταθεῖσες ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνουν ἀποδεκτὲς, καθὼς θιγόταν ἡ διοικητικὴ καὶ θεολογικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀφαίρεσης ἀπὸ τὸ Σύμβολο Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως τῆς προσθήκης τοῦ *filioque* συνοδεύτηκε καὶ μὲ τὴν ἀπόρριψη τοῦ ἔνζυμου ἄρτου. Τὰ ἐρμηνευτικὰ ἐπιχειρήματα τῶν Ἑλλήνων, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὶς συζητήσεις, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάθεση τῆς συμβιβαστικῆς πρότασης, θὰ γίνουν ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας ἀπὸ λατινικῆς πλευρᾶς καὶ ἔτσι θὰ προκύψουν τὰ ἀντεπιχειρήματα μὲ τὴ χρήση τῶν ἰδίων ἀκριβῶς μεθοδολογικῶν κριτηρίων. Ἡ ἀναζήτησις τῆς αὐθεντικότητος τοῦ τρόπου τέλεσης τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀρχικὰ κατευθύνεται στὰ βιβλικὰ κείμενα, κατόπιν στὴν ἀποστολικὴ πρακτικὴ καὶ τέλος στὴν Παράδοση, ποὺ ἄφησαν οἱ Ἀπόστολοι στὶς ἐκκλησίαις ποὺ ἴδρυσαν. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ μεθοδολογία προσέγγισης γίνεται ἀντιθετικὴ, καθὼς στὰ ἐπιχειρήματα τῶν Ἀνατολικῶν περὶ πλειονότητος τῶν Ἐκκλησιῶν, ποὺ ἔχουν ὡς ἀποστολικὴ Παράδοση τὸν ἔνζυμο ἄρτο, οἱ δυτικοὶ προβάλλουν τὴν ἀποδεδειγμένη ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὴν Παράδοση ἐγκυρότητα τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, ποὺ κατέχει ὡς θεματοφύλακας τῆς ἀλήθειας ἡ ἐκκλησία τῆς Ρώμης καὶ ὁ ἐπίσκοπός της⁷⁹.

Παρὰ τὴν ἀδυναμία συνεννόησης καὶ συνεύρεσης οἱ δύο πλευρὲς κατανόησαν, ὅτι τὸ ζήτημα τῆς θείας Εὐχαριστίας ἦταν περισσότερο ἓνα θέμα ἐπικράτησης τοπικῶν λειτουργικῶν ἐθίμων καὶ ὄχι ἓνα θέμα μὲ προεκτάσεις στο δόγμα καὶ στὴν κοινωνία τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ἦδη ἡ σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ εἶχε δώσει τὶς κατευθυντήριες γραμμὲς πάνω στὸ συγκεκριμένο ζήτημα⁸⁰, στὶς ὁποῖες ὅμως πολλὲς φορὲς οὔτε οἱ παπικὲς ἐγκύκλιοι συμφωνοῦσαν⁸¹. Κατὰ τὸ Γερμανὸ Β', Ρώμη καὶ Κωνσταντινούπολη ἀνήκουν στὴν ἴδια καὶ κοινὰ ἀποδεκτὴ Παράδοση, τὴν ὁποία ἐκφράζουν μὲ ἐλευθερία καὶ ποικιλία⁸². Τὰ προβλήματα μποροῦν νὰ βροῦν τὴ λύση τους μέσα ἀπὸ δοκιμασμένους πρακτικὲς, οἱ ὁποῖες στὸ παρελθὸν βοήθησαν στὴν ἐπίλυση τῶν «σχισμάτων» καὶ μέσα ἀπὸ καλόπιστη ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση.

Ἡ στάσις του Γερμανοῦ γινόταν ἀτεγκτὴ καὶ τὰ θέματα διαφωνίας γίνονταν προβλήματα κοινωνίας, κάθε φορὰ ποὺ ἡ παπικὴ πολιτικὴ ἔναντι τῶν Ὁρθοδόξων σκλή-

---

79. M. Roncaglia, *Les Frères Mineurs et l'Église Grecque Orthodoxe au XIIe siècle*, Le Caire 1954, σσ. 72-82. Πρόσφατη ἀνάλυση τῶν γεγονότων στὸ Νυμφαῖο, ἡ ὁποία ὅμως στηρίζεται καὶ ἀναπαράγει τὰ κείμενα τοῦ Colubovich καὶ Roncaglia, χωρὶς ἀναφορὰ στὸ κείμενο τοῦ Φραγκ. Καρ. Ἄλτερ, βλ. στὸ J. S. Langdon, «Byzantium in Anatolian exile: Imperial vicegerency reaffirmed during byzantino-papal discussions at Nicaea et Nymphaion 1234», *Byzantinische Forschungen* 20 (1994), σσ. 197-233.

80. R. Foreville, «Le problème de l'union des Églises dans la perspective des conciles de Latran», *L'Année Canonique* 12 (1968), σσ. 11-29. Χρ. Ἀραμπατζής, Γερμανὸς, σ. 255, ὑπ. 35

81. J. Gill, *Byzantium and the Papacy*, σ. 55

82. Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Γερμανοῦ Β' πρὸς τοὺς Καρδιναλλίους, κώδ. 167 I. M. Διονυσίου φφ. 27-30 κριτικὴ ἔκδοση τῆς ἐπιστολῆς βλ. στὴν *ΕΕΒΣ ΝΒ'* (2004-2006). Στὸ παρελθὸν τὴν ἰδέα ἐξέφρασαν ἐντὸς τῶν ἰδίων πλαισίων ὁ Φώτιος (PG 102, 813), ὁ Ἰωάννης Καματηρός, ὁ Πέτρος Ἀντιοχείας, ὁ Δημήτριος Τορνίκης, κ.ἄ. Πρβλ. J. Pelikan, *La tradition Chrétienne : L'esprit du christianisme oriental 600-1700*, σσ.184-187. E. Patlagean, «Les relations entre Constantinople et Rome aux XIe et XIIe siècles» στὸ *Histoire du Christianisme* 5, σσ. 359-362.

ραίνε και ἐπιζητοῦσε τὴν πλήρη ἐξομοίωσή τους μὲ τὰ δόγματα και τὰ λειτουργικά ἔθιμα τῆς Δύσης, ὡς δεῖγμα τῆς διοικητικῆς τους ἐξάρτησης ἀπὸ τὴ Ρώμη .

Ἐν κατακλείδι εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι μέχρι και τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1261, οἱ Λατῖνοι ἀπεσταλμένοι ἦταν περισσότερο ἐφεκτικοὶ στὶς διαλογικὲς τους συζητήσεις ἔναντι τῶν Ἑλλήνων, ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς θείας Εὐχαριστίας και ἀναζητοῦσαν τὴν ἐξομοίωση τῶν δύο λειτουργικῶν Παραδόσεων, ἐμμένοντας ὁμως στὴν προσθήκη τοῦ filioque και στὸ πρωτεῖο τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Παράλληλα οἱ περισσότερο μετριοπαθεῖς Ἕλληνες προσέβλεπαν σ' αὐτὸ τὸ μοντέλο συμφωνίας (Νικήτας Μαρωνείας⁸³, Νικηφόρος Βλεμμύδης⁸⁴), τῆς ἐξομοίωσης δηλαδὴ τῶν δύο Παραδόσεων, ὅταν ἐπιχειροῦσαν νὰ κατανοήσουν τὸ Filioque και τὴ δυτικὴ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος, μέσα ἀπὸ τὴ λεκτικὴ διατύπωση «διὰ τοῦ Υἱοῦ», ἀφήνοντας κατὰ μέρος ὡς δευτερεύουσες τὶς ὁποιοσδήποτε ἄλλες διαφορές, ἐμμένοντας ὁμως στὴν ἀκεραιότητα τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως.

Ἀντιθέτως μετὰ τὸ 1261 και μέχρι το 1281, ἡ παπικὴ ἀλληλογραφία και οἱ ὁδηγίες τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Ρώμης δείχνουν ὅτι πολὺ δύσκολα ἡ δυτικὴ ἐκκλησία μπορεῖ νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν ἐγκυρότητα μιᾶς διαφορετικῆς προσέγγισης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας και τοῦ δόγματος τῆς Ἁγίας Τριάδας, ἡ ὁποία θὰ πῆγαζε ἀπὸ ἐπεξεργασία δογματικῶν διδασκαλιῶν ἄγνωστων στὴν «ἀποστολικὴ Παράδοση», πὺ μόνον ἡ ἴδια ἀνόθευτη ἐκπροσωποῦσε. Κατὰ τὴν γνώμη μας, αὐτὴ ἡ στροφὴ στὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση ὀφείλεται περισσότερο σὲ ψυχολογικοὺς λόγους, πὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν μέσα ἀπὸ τὸ μοντέλο τῆς λατινοκρατίας στὴν Ἀνατολή, πὺ τόσο πολὺ ἐκθείασε ὁ Ἰννοκέντιος Γ' και οἱ διάδοχοί του. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη περιέπλεξε τὰ πράγματα και ὁδήγησε σὲ ὄξυνση τὰ ἀντιλατινικὰ αἰσθήματα τῶν ἀνατολικῶν, καθὼς και σὲ ἀναζήτηση ἐπιπλέον διαφορῶν και «καινοτομιῶν», οἱ ὁποῖες και ἔτρεφαν τὰ ιδεολογικὰ κλισέ τῶν Ἑλλήνων⁸⁵.

Ἡ ἀντιπαλότητα, ἡ διαφωνία και ἡ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, πὺ ἐμφανίζεται κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνα, πῆγαζε ἀπὸ μιὰ δι-αμάχη σχετικὴ μὲ τὴν ἀποστολικὴ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας και τὴν ἀδιαμφισβήτητη ὑπεροχὴ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ἐντὸς τῆς. Μπροστὰ σ' αὐτὴν τὴν ἀπαίτηση, ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσήφ Α' (1273) διαπίστωνε ὅτι ἡ ἐνότητα τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ στὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας συντελεῖται πρωτίστως ἀπὸ τὴν ὁμολογία τῆς ἀληθινῆς πίστεως ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ. Ἡ ὀρθὴ ὁμολογία τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως εἶναι ἡ μόνη ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὸ κοινὸ ποτήριον⁸⁶. Ἡ ἐνότητα στὴν πίστη και ὄχι σὲ μιὰ νομοκανονικὴ ἐξωτερικὴ ἐνότητα ἦταν ἡ πρωταρχικὴ βάση τῆς εὐχαριστιακῆς κοινωνίας, γι' αὐτὸ και ὁ Ἰωσήφ Α' παραιτεῖτο ἀπὸ τὴ διεκδίκηση μιᾶς τέτοιας θέσης. Αὐτὸ πὺ στόχευε δὲν ἦταν μιὰ συναισθηματικὴ, ἐπιφανειακὴ και παροδικὴ κοινωνία, ὅπως τὸ ἐπεδίωκαν οἱ πολιτικοὶ ἄρχοντες τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ μιὰ βαθιὰ ὄντολογικὴ - πνευματικὴ ἐνότητα ἐν Χριστῷ. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐνότητα, ἡ ἐνότητα στὴν πίστη και ἡ ἐνότητα στὴ θεία Εὐχαριστία θεωροῦνταν οἱ τρεῖς συντα-

83. Νικήτας Μαρωνείας, *Λόγοι διάφοροι πρὸς διάλογον ἐσχηματισμένοι περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 139, 212-221.

84. Βλ. Μ. Stavrou, "Le premier traité sur la procession du Saint Esprit de Nicéphore Blemmydes", *OCP* 67, σσ. 39-141

85. Ἀνάλυση τῆς γραμματείας και τῶν κινήτρων αὐτῆς τῆς περιόδου βλέπε στὴ μελέτη μας, Χρ. Αραμπατζῆς, *Ἡ Ὄρθόδοξη ἀντιρρητικὴ γραμματεία τὸν 13^ο αἰῶνα. Β' Ἡ γραμματεία τῆς συνόδου τῆς Λυών*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, [ΦΘΒ 58], Θεσσαλονίκη 2005.

86. V. Laurent - J. Darrouzès, *Dossier grec de l'union de Lyon (1273-1277)*, Paris 1976, σ. 279.

ταγμένες που δεν διαχωρίζονται και που αλληλεξαρτώνται για την ολοκληρωμένη κοινωνία και ζωή εν Χριστώ. Η πεποίθηση ότι η θεία Ευχαριστία δημιουργεί το βαθύ έσωτερικό σύνδεσμο των μελών της Έκκλησίας με το Χριστό και δι' αυτού μεταξύ των, έρχόταν σε έμφανη αντίθεση με τις αντιλήψεις της Ρώμης περί νομοκανονικής οργάνωσης της Έκκλησίας, με όρατο και αδιαμφισβήτητο κέντρο το Βικάριο του Πέτρου (Βικαριος Χριστού μετά το Ε' αϊ.), ο οποίος διασώζει την πίστη και έκφράζει την ένότητα του σώματος του Χριστού στην ιστορική πορεία της Έκκλησίας προς τα έσχατα. Ακόμη και ο φίλα προσκείμενος στη διαδικασία της προσέγγισης Ρώμης – Κωνσταντινούπολης, πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος, έπιχειροῦσε με ποικίλα έρμηνευτικά εργαλεία να αποδείξει ότι η μόνη διαφορά που χωρίζει τις δύο αδερφές Έκκλησίες ήταν λεκτική και όφειλόταν στην προσθήκη του filioque στο Σύμβολο της Πίστης. Η άρση της προσθήκης ή η αποδοχή της κατ' έννοιαν συμφωνίας επί του τριαδολογικού δόγματος των δύο πλευρών ήταν αρκετή για την επαναφορά των προ του σχίσματος σχέσεων. Τα λειτουργικά έθιμα αποτελούν ήσσονος σημασίας ζητήματα που με κανέναν τρόπο δεν αγγίζουν ούτε απειλούν την ένότητα της Καθολικής Έκκλησίας⁸⁷.

Στο ιστορικό επίπεδο κάθε φορά που τα πρόσωπα ξεπερνούσαν τις ιδεολογικές τους προκαταλήψεις, οι λύσεις φαίνονταν περισσότερο από κάθε άλλη φορά έφικτές. Οι υπερβάσεις των εμποδίων γίνονταν μέσα σε ένα πνεῦμα ένότητας και κοινής προοπτικής, στο όποιο ή «άσκηση οικονομίας» βρισκόταν παράλληλη της «Θείας Οικονομίας και συγκατάβασης»⁸⁸. Όταν τα πρόσωπα έξυπηρετούσαν ή έπικεντρώνονταν σε μονοδιάστατες προοπτικές και γίνονταν ύπηρετικά θεσμών και δομών εξουσίας, οι σχέσεις εξελίσσονταν σε έχθρικές με κυρίαρχο στοιχείο το φυλετικό και θρησκευτικό μίσος⁸⁹.

Επιπλέον ένα από τα βασικά μειονεκτήματα του διαλόγου του 13^{ου} αιώνα ήταν ότι η Ανατολή προσέβλεπε στη Δύση με τις προϋποθέσεις της Εκκλησιαστικής ζωής της πρώτης χιλιετίας, οι όποιες διαμορφώθηκαν και έρμηνεύθηκαν κατά κύριο λόγο από αυτήν. Τα νέα δεδομένα της πνευματικής ζωής του δυτικού κόσμου ήταν παντελώς άγνωστα στην Ανατολή, τόσο ως αποτυπώσεις στην εκκλησιαστική ζωή και τη θεολογία, όσο και ως προϋποθέσεις διαμόρφωσής τους⁹⁰. Ο 12^{ος} και 13^{ος} αϊ. ήταν το σημείο συνάντησης και ουσιαστικής αλληλογνωριμίας, που συνεχίστηκε κατά τον 14^ο αϊ. Οι διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης των βασικών δογμάτων της πίστης προκαλούσε έκπληξη, αλλά και θαυμασμό εκατέρωθεν. Η Δύση ανακάλυπτε την Ανατολή στην πλούσια πατερική της Παράδοση και η Ανατολή ανακάλυπτε την Δύση στον ένθουσιώδη φιλοσοφικό της δυναμισμό. Μέσα από την αποτυχία των διαλόγων, που προέκρινε ή πολιτική σκοπιμότητα, διαφαινόταν η εκκλησιαστική προσέγγιση των θεμάτων, την οποία για τον 13^ο αϊ. ενσάρκωνε ο πατριάρχης Ιωσήφ Α'. Σύμφωνα με την ένόρασή του οι διαφορές που χώριζαν τις δύο εκκλησίες δεν θα έπρεπε ούτε να

87. Χρ. Αραπατζής, *Η Ορθόδοξη αντιρρητική γραμματεία τον 13^ο αϊ.*, σσ. 282-295.

88. A. Fallier, *Le principe de l'économie ecclésiastique vu par Pachymérés*, *JÖB* 32 (1981), σσ. 287-295.

89. Βλ. τα λατινικά *Contra Graecos* του μεσαίωνα, όπως και τα αντιλατινικά έργα των Έλλήνων θεολόγων της αντίστοιχης περιόδου.

90. J. Pelikan, *La tradition Chrétienne : L'esprit du christianisme oriental 600-1700*, σ. 194 έ.

έξιωθοῦν, ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ ὑπερεκτιμηθοῦν⁹¹. Σκοπὸς τῆς κάθε προσπάθειας πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῶν διαφορετικῶν ἐκδοχῶν τῆς ζωῆς τῆς κάθε ἐκκλησίας καὶ ἡ μὲ πληρότητα καὶ εἰλικρίνεια διασάφηση τῶν αἰτίων ποὺ τὶς παρήγαγαν.

Ἡ περιήγηση στὰ κείμενα καὶ τοὺς διαλόγους ἐπιβεβαίωσε τὴν ὕπαρξη τάσεων ἐνδεικτικῶν τῶν προθέσεων ἀμφοτέρων, Λατίνων καὶ Ἑλλήνων:

1. Καὶ οἱ δύο πλευρὲς θεωροῦν ἡ μία τὴν ἄλλη ὡς ἀνήκουσα στὴ Μία Ἐκκλησία, ὅταν ἡ περιρρέουσα πολιτικὴ κατάσταση εἶναι ἀρνητικὴ καὶ γιὰ τὶς δύο.

2. Τὰ ζητήματα ποὺ προκαλοῦν τριβὴ στὶς σχέσεις τους, ἀπειλοῦν τὴ με-
ταξύ τους κοινωνία καὶ ὀδηγοῦν σὲ ρήξη, διαχωρίζονται σὲ πρωτεύοντα καὶ
δευτερεύοντα. Γιὰ τὴν λατινικὴ πλευρὰ κυρίαρχο πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ μὴ
ἀποδοχὴ τοῦ πρωτείου τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ἐνῶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἡ προ-
σθήκη τοῦ Filioque στὸ Σύμβολο τῆς πίστεως.

3. Ἡ διαφορετικὴ λειτουργικὴ πράξη στὸ μυστήριό τῆς Θείας Εὐχαριστίας
δὲν ἀπειλεῖ τὴν ἐνότητα καὶ τὴν κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ εἶναι
ἐνδεικτικὴ τοῦ πλουραλισμοῦ ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἐνιαία ἐκκλησία καὶ τῶν
πολιτιστικῶν καὶ θεολογικῶν ἰδιαιτεροτήτων τους.

4. Ἡ ἀνάγκη ὑπέρβασης τῶν διαφορῶν ἐξυπηρετοῦσε διαφορετικὲς σκο-
πιμότητες γιὰ τὴν κάθε πλευρὰ. Οἱ σκοπιμότητες αὐτὲς ἦταν συμβατὲς πε-
ρισσότερο μὲ θεσμικὲς καὶ πολιτικὲς προτεραιότητες.

---

⁹¹. Στὰ κείμενα τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἀπευθύνονταν στὸν αὐτοκράτορα τὴν περίοδο 1270-1274, οἱ διαφορὲς ἀναλύονταν με κάθε λεπτομέρεια καὶ πιθανὴ ἐρμηνεία. Στὰ κείμενα ὅμως, ποὺ σκοπὸ εἶχαν τὴν ἔνωση καὶ τὴν κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὰ ὁποῖα ἦταν περισσότερο γενικοῦ χαρακτήρα, κυρίαρχα ἦταν τὰ βασικὰ θέματα πίστεως, ἐνῶ ἀποσιωποῦνταν οἱ δευτερεύουσες διαφορὲς.